

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arméniéne.

ԴՐՕՇԿԿ

Adresse:

REDACTION DU JOURNAL

„Droschak“

GENÈVE (SUISSE)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԻԱՆ

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ը

Զսպւած ու եռուն ասելութիւնները վաղուց ի վեր ելք էին փնտրում — և ահա ժայթքեց Բալկանեան հրաբուխը: Աւանդական ոտխի հանդէպ միացան, մի սրտառուչ գաշնակցութեան մէջ, երեկոյ հակոտնեաները, կատարեց մի հրոշք, որ, թէև դաժան, արիւնազգեստ ու բնաջնջող՝ բայց գալիս է թեւաւորելու ռամկավարական, սօցիալիստական մի երազ... Արդեօք դարձեալ պատերազմի հին, ճարակող քուրայի մէջ է, որ պիտի դարձնին բաղաբական և սօցիալական արժեքները...

Առ այժմ արիւնն է հոսում վտակներով, զէնքի ժխորն է բարձրանում վայրենի և խլացուցիչ, դիակներն են թաւազլոր ծածկում ընդարձակ տարածութիւններ, պարզելով քաղաքակիրթ աշխարհի առջև բարբարոսութեան մի վիթխարի և նողկալի տեսարան:

Հեռապատկերը — աւելի ևս ահարկու...

Պատերազմի ծաւալման երկիւղն է, որ պաշարել է արևմտեան դողահար մարդկութեանը: Ո՞վ պիտի կանխէ այդ աշխարհաւեր պատուհասը... Ժողովուրդները տակաւին ահաս, անդիտակից, մշակած միլիտարիզմի ու ազգայնամոլութեան փախտով, անկարող են առ այժմ զանգւածօրէն թոււթ կանգնել գահավիժող յորձանքի առաջ: Արևմուտքում ընկերվարական միլիտանտոր բանակը դեռ կարող էր յայտնի չափով զսպել իշխողների ռազմատենչ ատրոստները և իրական «վտանգ» չինել պատերազմի պարագայում: Բայց ի՞նչ անէ ժողովուրդը, ընկերվարութիւնը Յարի և Ֆրանց Էօզեֆի կայսրութեան մէջ, ուր պարլամենտարիզմի ու ժողովրդավարութեան սաւերը միայն կայ, ուր արտաքին քաղաքականութեան ղեկը յանձնուած է մի առանձնաշնորհեալ ու գիշատիչ խմբակի, ուր դեռ այնքան երիտասարդ է ընկերվարական, հակամիլիտարական բանակը: Իսկ այդ երկու պետութիւնների յարաբերութեան մէջ է պատերազմի ծաւալման վտանգը...

Դիւանագիտութիւնը, որ անկարող եղաւ կանխելու բալկանեան հրդեհը — պիտի կարողանա՞յ առաջն առնել աւելի մեծ կառասարօֆի, ռուս-աւստրիական պատեր-

ազմի... Իսկ սա իր հերթին կարող է բռնկեցնել համաւերտպական հրդեհ... Կոյր, անհաշիւ տարերայնութեամբ կապիտալիստական ռեժիմը ասես մղում է պետութիւններին դէպի խօլական արկածներ — փոթ չէ, թէ այդ արիւնտ ու ժողովրդաջինջ արկածների մէջ նրանք կարող են վերջ ի վերջոյ գտնել իրենց գերեզմանը, բախել ներքին սօցիալական թշնամուն, որ կարող է նոր, աւելի աղէտաւոր «կոսմոսա» ներ շղթայազերծել միլիտարիզմի ու դրամատիքութեան անյազուրդ Սողոքի դէմ...

Status quo! — պոռում են նրանք միաբերան, «մենք պաշտպան ենք Թիւրքիոյ ամբողջութեան»: Վաղուց հնչում է այդ յանցաւոր, փորիսեցիական նշանակողը, բայց ո՞ր է մեում այդ «ամբողջութիւնը»: Ո՞վ չի խախտել այն, ո՞ր պետութիւնը չի ծրագրում — մանաւանդ այս վայրկեանիս — ճանկելու մի չաղ պատառ «հիւանդ մարդու» ժառանգութիւնից... *Status quo* է գոռում բալկանեան պատերազմի հանդէպ հին աղէտը, Մետերնիխի արժանաւոր կտակակատար վիեննական կարինետը: Բայց դեռ երեկ էր, որ յափշտակեց Բոսնիա-Հերցեգո, բռնաբարելով ոչ միայն «օսմանեան ամբողջութեան» զօգմը, այլ և իր ձեռքով ստորագրած բերլինեան գաշնագիրը:

Status quo է աղաղակում և Իտալիան, որ մարսեց արդէն աֆրիկեան Տրիպոլիսը, շղթայագերծելով ներկայ բալկանեան իրարանցումը:

«Օսմանեան ամբողջութեան» սին առասպելներով շին կանգնեցնել՝ ոչ Բուլղարիային, ոչ էլ Սերբիային ու Յունաստանին: Ուժն է, որ իրաւունք է ստեղծում այս տարաբախտ աշխարհի մէջ և այսօր կ ո իւ ն է միակ օրէնքը Բալկաններում, նա կը ծնէ և նոր իրաւունք ու իրավիճակ: Եթէ բալկանեան գաշնակիցները յաղթող ելնեն — հսկայական ու արիւնտ զոհարարութիւններով — հռչակաւոր «ամբողջութիւնը» խախտելու է ճակատագրօրէն, յաղթողները ճանկելու են մի մի պատառ, հետևելով աւելի մեծ պետութիւնների օրինակին: Արդէն իսկ, ըստ երևոյթի, այդպէս էլ ծրագրուած է... Պետերբուրգի գահիճի մէջ, որը կանգնած է սլավ ու օրթօօքս գաշնակիցների կռնակին և որը, անտարակոյս, նախագահել է այդ բալկանեան գաշնակցութեան ծնունդին ու որոշումներին: Ո՞վ կըստիպէ Սերբիային՝ դուրս

գալ չարաբաստիկ Սանջակից, ուր նա արդէն բուն է դրել պատերազմի օրէնքովը... Իսկ եթէ դուրս չ'երթայ, Աւստրիան է, որ պիտի նետուի կրկեսի մէջ... որովհետեւ նա չի թող տայ, որ կտրեն իր նւիրական ճանապարհը գէպի Սալօնիկ և Եգէյեան ծով:

Հապա միւս կողմից՝ Ռուսաստանը, սլով ցեղերի դարաւոր պաշտպանն ու խնամակալը, չպիտի թող տայ սպասուածը, որ հարստութեան օստիւր կաշկանդէ տերերի առաջխաղացումը: Բոսնիա-Հերցեգովինայի վերջնական վերջնականութիւնը—սերբ ժողովրդի օրհասական բառաշինի մէջ—արդէն մի ծանր հարած էր և մի անարգանք օրթօգօքս ցարիզմին, որ որոշած է, ըստ երևոյթին, չհանդուրժել այլ ևս նոր ոսնձգութիւններ Աւստրիայի կողմից և մինչև իսկ... Թերևս որոշած է վրէժխնդիր լինել:

Բայց միմիայն օրթօգօքս ցեղակիցներին թիկունք կանգնելու մտահոգութիւնը չէ, որ կը մղէ Ռուսաստանին գէպի արևելեան մարտակրկէս: Նա աւելի լայն ծրագիրներ ունի և արդէն տեսնում է հիմնական պատրաստութիւններ: Թիւրքաց հայաստան, Գարգանէլ, Պօլիս... Ահա այն հսկայ ու հրապուրիչ պատրանքները, որոնց վրայ բեռնաւած է ներկայումս ցարիզմի ուշադրութիւնը, հակառակ Սաղօնօյի կեղծ ու պատիր հաստիքներին: Բայց անդին... Անգլիան կայ, որ մտադրած վայրկենաբար յեռապետեան համաձայնութեան՝ սիրասուն զրոյցները, դիտում է Պետերբուրգի յիշուածը, հսկում է ռուս կառավարութեան ամեն մի ժեստի վրայ, հասկացնում է բարձրաձայն, որ չպիտի թող տայ վերստին չօքելու Թիւրքիոյ կրծքին, իրագործելու «Մօսկօյեան» վաղեմի ծրագիրները... որովհետեւ Մեծ Բրիտանեան բնաւ չուզէր և չի թող տայ, որ ռուսական նորակառոյց ու յարաճուն նաւատորմը երևան գայ Միջերկրականի ջրերում, ուր նա կը լինի մշտական սպառնալիք անգլիական շահերի համար:

Ահա թէ որպիսի շարակնձիւ հանգոյց է ստեղծուած: Ոչ մի նմանութիւն, ոչ մի իրական ներգաշնակութիւն չահերի ու ձգտումների մէջ, եւրոպական գիւտնագիտութիւնը ըստ առաջնոյն տառապում է ներքին խորունկ հակամարտութեամբ... Ֆրանսիան ճիգ է թափում միացնելու հակոսաններին, ստեղծելու համերաշխութիւն արևելեան կնձռի շուրջը, բայց նրա ռուս դաշնակիցը այլ հովերով է տարած, այլ ծրագիրներ է հետապնդում: Գերմանիան, որ երկար տարիներից ի վեր ձգտում էր ամրապնդել Թիւրքիան, վերակազմել կեանք ներշնչել նրա փտող օրգանիզմին, ստեղծել հզօր, զինուորական պետութիւն՝ տնտեսապէս շահագործելու և Անգլիոյ դէմ ապագայում իրրէ պատուար ծառայեցնելու համար,—Գերմանիան գուցէ դառն հիասթափութեամբ տեսնում է այսօր իր տաճկական քաղաքականութեան ֆիւսիօն, տեսնում է գուցէ վիժումը իր

Թիւրքամօլ ճիգերի... քանի որ հէնց իր դաշնակիցներն են—Աւստրիան, Իտալիան—որ կոպտօրէն խախտեցին «օսմանեան ամբողջութիւնը», յափշտակելով իւրաքանչիւրը մի մի հսկայ հողաբաժին և մղելով բաշկանեան ժողովուրդները գէպի նոր պատերազմ ու գէպի նոր յօշոտումներ...:

Միութիւն չկայ—չկայ սուերն իսկ համերաշխութեան՝ անգամ մակեդոնական ռեֆօրմների շուրջը: Այդ է ամենից սարսափելին: Գիւտնագիտութիւնը, եւրոպական արեօպագը ապրում է այսօր իր ամենախայտական կման վայրկեաններից մինը: Անգլիան պարզապէս վերադառնում է լօրդ Բիկօնսֆիլդի ժամանակաշրջանին և Ռուսաստանի սպառնական ընթացքի հանդէպ պատրաստ է նորէն հրաժարելու գլադստոնեան աւանդութիւններից: Իսկ Ֆրանսիան—արևմտեան մեծ հանրապետութիւնը—մի շարք գեղեցիկ ժեստեր ու ազգաբարոյթիւններ անելուց յետոյ, պիտի հետևէ դարձեալ մոլորակի պէս իր ծանրաբունցք դաշնակցին... Նրա խիղճն ևս շատ էլ մաքուր չէ, նա էլ նոր ճանկեց իւլամական Մարօկոն...:

Ահա կացութիւնը: Մի ողբալի և ոճրանիւթ քօսու... Եւ այդ իսկ պատճառով հրգեհը կարող է գրկել ընդարձակ հօրիզոններ: Չկայ միութիւն ոչ երեքպետեան ու երկպետեան դաշնակցութեան մէջ, ոչ յեռապետեան համաձայնութեան, հռչակաւոր triple entente ի մէջ: Կոչույի կառքն է, որ պիտի քաշքշի տարբեր, հակամարտ ուղղութիւններով և ի վերջոյ ճարձաակնով պիտի խորտակուի Երկիւղ կայ—և նա օր աւուր, գրեթէ ժամ առ ժամ սաստկանում է—թէ Թիւրքիան պիտի ապրի այդ «կառքի» ճակատագրը... Սպանալիքը ամենից առաջ գալիս է կարծես՝ Ռուսաստանից: Ահա հապշտապ պատրաստութիւններ հայկական սահմանազխում, Կօկօվցօյի խորհրդաւոր ուղևորութիւն, ներքին մասնակի զօրաշարժ, ահա լեհերի ապստամբական պատրաստութիւններ՝ մօտալուս փոթորկի նախազգացութեամբ, ահա և ռուսական շօյինիզմի անօրինակ բռնկումներ, ռազմական անսովոր խանդավառութիւն, հազարաւոր կամաւորների, դրամի ու ռազմամթերքի առաքումներ, Պետերբուրգից ու Ռուսաստանի այլ կողմերից... Պատմական վայրկեանին միանգամայն համապատասխանում է և նորածին Գոլման, որ բաղկացած կը լինի իր ահագին մեծամասնութեամբ բիրտ, ռազմամօլ նացիօնալիստներից, որոնք խաչակրաց արշաւանք են քարոզում ի նպաստ բալկանեան սլավոնների:

Ահ, ժեստ-Թիւրքական ապիկար նացիօնալիզմը... Նա՛ է մեծագոյն պատասխանատուն ներկայ և դալիք աղէտաւոր պատահարների համար: Նա՛ է այդ բոլոր ամբարտաւան մտայնութիւնը, որ չ'իջաւ երբէք իր յաւակնոտ ու գրգռիչ բարձունքներից, չլսեց երբէք

բարեկամների յորդորները, չուզեց յարել շիակորէն բարենորոգման փրկարար բաղաբականութեան, այլ միշտ միայն ուժ աւեց ասելութեան ու խորութեան ուժովին: Որքան մեղան թափուց այս չորս տարւայ ընթացքում... Որքան ճիգ ու ճնշում, աղբսանք ու սպառնալիք: Հայերը առաջին շարքերում էին այդ միակ ազատարար աշխատանքի մէջ: «Գաշնակցութիւնը» — ի դէմս տառապող հայութեան—գուցէ ամենազգաստ և ամենահեռանդուն բարոյիչն էր այդ բարենորոգչական աւետարանի: Ոչինչ չ'օգնեց: Ազգայնամուլ ամբարտաւանութիւնը չխորտակեց երիտասարդ թիւրքերի մէջ և թուով է թէ երբէք էլ չի խորտակի: Նրանք ապացուցին — աւագ, վերջնականապէս — որ յեղափոխութիւնը կատարել էին ոչ բնաւ լիբերալիզմի ու իրական ազատութեան մտահոգութիւններով, այլ յեղափոխութիւնը նրանք դիտել էին սոսկ իբրև միջոց — վերջին միջոցը — փրկելու թիւրքիան նոր անդամահատումից: Ահա իսկական պատճառը չորսամեայ բոլոր աղէտների և այսօրւան գահավէժի...

Մ Ի Շ Տ Դ Է Պ Ի Յ Ե Տ

Վա՛յ օտարացեղ ազգերին... «Հոկտեմբերեան» դուրման այժմ արդէն դարձաւ կատարելապէս սև-հարկուրակեան, «պուրիշկեփիշեան»: Նա եղաւ պ օ պ ե թ ի պարլամենտ... Պօպը, կղերը առհասարակ ուժեղ գործոն չէ հասարակական առաջադիմութեան ճանապարհի վրայ, իսկ ռուս պօպը իր մի շարք բարեմասնութիւններով — ուղղակի առասպելական է: Նա նոյն մուժիկն է, նոյն անսահման սգիտութեան ու անշարժութեան նմուշը, — միայն աւելի գիշատիչ և աւելի ստորաբարձ ու տիրապաշտ:

«Մակարովեան կուրսը» աւեց ուրեմն իր հետապնդած արդիւնքը: Կղերի անօրինակ, պատմութեան մէջ չտեսնուած, ընտրողական զօրաշարժը հասաւ իր նպատակին: Գուման կը լցուի եկեղեցականներով, պօպերով: Նա մինչև օրս էլ ոչնչութիւն էր օրէնսդրական աշխատանքի տեսակէտից — այսուհետև կը դառնայ մի ճշմարիտ աղօթարան... Օրէնսդրական, բարենորոգչական աշխատանքի տեղ պիտի տեսնենք ամեն օր աղօթքի ու գեանատարած երկրպագութեան արարողութիւններ, պիտի տեսնենք շարունակ խունկի ծուխը բարձրանալիս դէպի երկինք և դէպի գահ: Եւ ինչո՞ւ չպէտք է ծխէ այդ խունկը: Ինչո՞ւ պէտք է դժգոհ լինի կղերը... Նա կարող է բարգաւաճել միայն ներկայ կարգերի մէջ: Նա իր ամբողջ դասակարգային էութեամբ համբրաշխ է ժողովրդին ստրկացնող թալանչիներին և ամեն տեսակ սղորակների հետ: Նա իր մի շարք ներկայացուցիչներով — եպիսկոպոսներով ու տէրտէրներով — արդէն երրորդ Գումայի մէջ՝ միշտ պաշտպան էր բռնապետու-

թեան և առանձնաշնորհեալ դասակարգերի, միշտ կատարի հակառակորդ առաջադիմական տարրերի: Այսուհետև — աւելի բազմութիւն և աւելի յաղթական: Այսուհետև նա լիակատար պատրաստականութեամբ ընդառաջ կերթայ կառավարութեան բոլոր յետադէմ ծրագիրներին, «այո՛ւ» կ'ասէ նրա բոլոր պահանջներին: Չեն լինի անգամ այն թող, որոյմէլի «ըմբոստացութեանը», որ մերթ ընդ մերթ այս կամ այն առթիւ ցոյց էր տալիս երրորդ Գումայի մեծամասնութիւնը:

Աւելի լաւ կացութիւն գուցէ չէր կարող երազել Պետերբուրգի կամարիլլան: «Իկոլայ» I կարող է վերջապէս գոհունակութեամբ շփել ձեռքերը: «Նա դժգոհ էր նախկին Գումայից: «Յունիսեան օրէնքը» իր կոպիտ յօշոտութեանով աւեց, վերջապէս, բաղձային: Ռուսաստանը այսուհետև կունենայ իսկական ներկայացուցչութիւն», եզակի, աննախընթաց՝ լուսաւոր ժողովուրդների տարեգրութեան մէջ, «նա թիկունք կը լինի մի յանցաւոր ու օլիգարխիկ փոքրամասնութեան, թէ ներքին և թէ արտաքին քաղաքականութեան ծանրակշիռ խնդիրներում: Եւ պօպերի սև լէգէօնը միացած օտարակեր, նացիօնալիստ վոհմակների հետ՝ կը հնչեցնեն ի լուր ամբողջ աշխարհի, թէ իրենք բառբառով են յանուն ու յօգուտ Ռուսաստանի ժողովրդի...»

Եւ այդ դժբախտ, անիծակուռ երկիրը կը շարունակէ համարել «սահմանադրական»:

Վա՛յ այն փոքրիկ նաճուսներին, որ մնում են 19)5-ի օրերից: Վա՛յ մանաւանդ «օկրայիններին», ոչ-ռուս ժողովուրդներին: Շատ արդէն նախանձելի չէ նրանց ազգային ինքնօրինակութեան վիճակը, այսուհետև, աւելի թափով առաջ կ'երթայ «մկրասման» ու ռուսացման պրօցէսը — մինչև... ո՞վ գիտէ՝ երբ...

Միշտ դէպի յետ... Ասես նշովեալ ճակատագիրը դասապարտել է այդ ահագին կայսրութիւնը, այդ ահագին ժողովուրդը՝ քարշ տալու միշտ հին, անյիշատակ օրերում դարձնած շղթաները: Ասես նրան վիճակած չէ կուելու ազատութեան համար... Մերեժկօվսկուց և ուրիշներից յետոյ՝ այժմ Մաքսիմ Գօրկին է — Յեղափոխութեան «մրկահատի» խանդավառ երգիչը — որ պաշարել է նոյն պեսսիմիստ խոհերով: Կարգաչէք նրա նամակը, գրած անծանօթ հասցէին, ուղղած «տարածութեան»: Ապա նայեցէք ռուս յեղափոխական հրապարակին, այդ սոսկալի ցրածութեան, այդ տխուր անօգնականութեան ու պառակտման: Եւ, սակայն, մեծ կոխներ — բուն, մասսային յեղափոխական կոխներ — դեռ չ'իջան:

Ռուս յեղափոխականները, սօցիալիստները ըստ առաջնություն կոչ են անում Եւրոպայի հասարակական կարծիքին: Ս. Ր. ւների «Tribune russe»-ը ահա վերստին

Տրատարակում է, երկու տարւայ լուսթիւնից յետոյ Ռուսաստանի և ուրիշներ խիստ շահեկան յօդւածներով ամփոփում են Ռուսաստանի ժողովրդական կեանքի օտերները, կառավարչական անդուլ Հայածանքներն ու անգթութիւնները, պարզում են և յեղափոխական բանակների հաւատոյ հանգանակը և լադիմիր Բուրցեփ, անխնջ պրօպագանդիստը, իր „Avenir“ թերթի մէջ — ֆրանսերէն և ռուսերէն — կատարում է մի ուշագրաւ „տեղեկատու“ աշխատանք, մերկացնում է եւրոպական հասարակութեան առջև ռուս ռեժիմի և նրա զեկավար անհասանքի դժոխային պատկերը, հրապարակում է յաճախ ցնցող իրողութիւններ, բաղելով գաղտնի ու արժանահաւատ աղբիւրներից... Ահա սիրիւնեան բանտարկեալների մարտիրոսագրութեան աղեխարշ էջեր, որ ժտարկում են ձեր խիղճը, ահա Լէնայի կառաստրօֆը, մի յուզիչ նկարով, որ պատկերացնում է բանտարկան կոտորածի ամբողջ տեսարանը, հարիւրաւոր աշխատաւորների խառն ի խառն դիակները, փուած մի անողորմ ու դիւային ուժի հրամանով:

Այդ բոլորը վարհուրելի է, արասուեցնող է, բայց... այլ ևս չի ազդում՝ անգամ նրազգաց եւրոպացու վրայ: Նրա ջղերն ևս կարծրացել են ի տես այդ անծայր, յաւերժօրէն կրկնող անգթութիւնների ու սարսափների: Նա կարծես ձանձրացել էլ է դիմումներից: Եւ արդէն այդ յաճախակի ու յուսահատ դիմումները եւրոպային՝ մի տխուր վկայութիւն են յեղափոխական ուժերի նորրին տկարութեան. . . Իրաւացի է Մարսիմ Գորկին: Առաջ պիտի գրէր նա այդպիսի յօդւածներ: Առաջ և աւելի ուժով պիտի խարաներ յեղափոխականների, սօցիալիստների կորստաբեր պայքարները, նրանց տենդային իրարաջնջումը՝ ընդհանուր ու յաղթական թշնամու հանգեպ, նրանց եղակի թէօրիամուլութիւնը և գործնական ոգու արտասուելի պակասը: Բայց նա ինքն ևս, տարաբախտաբար, մինչև օրս համակած էր սօցիալ-դեմոկրատիայի մշուշային իդէօլօգիայով, նա ինքն ևս շղթայածի պէս էր, և այժմ կարծես ազատագրելու վրայ է... Իբրև խելացի, ողջամիտ ռուս, տեմպերամենտով յեղափոխական՝ Գորկին չէր կարող շնչմարել այն անհամար չարիքները, որ բղթում են ազատագրական գործի համար այդ նողկալի ու յաւիտենական երկպառակութիւններից և ահա սկսած է իր ուժերի շափ հակազդեր շոյն ուղղութեամբ աշխատում են ս.ւր.ները և Բուրցեփ: „Ինքնօգնութեան“ մէջ է փրկութիւնը: Եւ ինքնօգնութեան դուանները պիտի շեշուի յեղափոխական տարբեր հատւածների լիակատար համերաշխութեան մէջ: Բաժանուելու տեղ՝ պէտք է միանան ծան ծօռեսը տեսնում է որդէն մխիթարական նշաններ: Նա շեշտում է գոհունակութեամբ, որ Ռուսաստանի ու նեչեօնիի հետ՝ նոյն պարիզեան „Tribune russe“-ին աշխատակցում է սօցիալ-դեմոկրատ Մարտով... (Գեո

խնդիր է, թէ որչափ սեական կը լինի այդ աշխատակցութիւնը): Այնքան գէշ օրինակներ են աւել մինչև օրս ռուս սօցիալիստ հատւածները իրենց ներքին երկպառակութեամբ, որ մնում է ծօռեսի հետ մխիթարել և այդքան քշով...

Ո Ռ Ւ Ս Ա Կ Ա Ն Զ Ն Գ Ա Ն Ն Ե Ր Ո Ւ Ս

Կ Ո Ւ Ս Ա Մ Ա Ր Ի Ո Ղ Ե Բ Ե Ղ Ո Ւ Բ Ի Ե Ր

Մի նոր ու բաժնելի եղևնագործութիւն Սիրիւի մէջ... Նման Ակատույի և Զերենտույի գազանութիւններին, որոնց ընթացքում ինքնասպան եղաւ Պէլեգէի տերրօրիս Սազօնով:

Վլխաւոր բանտային կառավարիչ Սեմենտօփսկի գալիս է կուստմարի բանտը և շրջելով բոլոր խուցերը, սկսում է „դու“-ով խօսել բաղաբական յանցաւորների հետ: Պատասխան չտանալով իր հարցումներին, նա եռում է կատաղութեամբ և հրամայում է զնել նրանց բրէական յանցաւորների հետ հաւասար ռեժիմի տակ, այսինքն ենթարկել այն բոլոր ստորացումներին, որոնց ենթակայ են բրէականները:

Մի մի առանձին խուցի մէջ փակած բաղաբական երկու բանտարկեալ, Մօշկին և Միխայլօփ, ասում են բանտային կառավարչին. „մենք „դու“-ով խօսողին չենք պատասխանում“: Իսկ Բրիլիէն ասում է. „դուք, պարոն, նախ սովորեցէք քաղաքավարութիւն և ապա հարց ու փորձ արէք“:

Սեմինտօփսկի հրամայում է փոխադրել Բրիլիէնին կանդալների բաժանմունքը: Բրիլիէն կոչում է Սեմինտօփսկուն „գարշելի“: Բանտային կառավարչապետը հեռանում է: Եւ մի բանի օրից յետոյ պատիժը վրայ է հասնում: Մտնում են վոհմակով յիշեալ բանտարկեալների մօտ և սկսում են սոսկալի ծծօ: Նախ ծծօում են Բրիլիէնին. հարևան խուցերի մէջ բարձրանում է անասելի ժխոր: Մօշկին և Միխայլօփ գիշերը թոյն են ընդունում. թոյնը փճացած էր, ասնջանքները սոսկալի էին: Բժշկական օգնութիւն հասաւ: Մօշկին լաւացաւ, Միխայլօփ խելագարուեց: Բոյն ընդունեցին նաև Բիլկօփ, Լէյրազօն, Մասլօփ, Զերստօփ, Օզինցօփ, Կօզլօփ, Գարձեալ թոյնը ահաւելի ասնջանքներ պատճառեց, բայց ոչ մահ: Այն ժամանակ երեք հօգի, Բիլկօփ, Լէյրազօն և Մասլօփ բաց արին իրենց երակները և մեռան: Հետևեալ օրը Պուխալսկի ևս թոյն ընդունեց և մեռաւ...

*

Այդ դժոխային ողբերգութեան մանրամասները հասան Պարիզ, Բուրցեփին, և յարուցին բողոքի ու ցասման սովորական տեսարաններ հրապարակային ժողովների մէջ... Թարաբախտաբար, անգոր, ապարդիւն Ռուս

աական կառավարութիւնը ոչնչացնում է ամենաանգուժ
ձևով, իսկ դրա հանդէպ լուծում են միայն յեղափոխա-
կան քայքայած բանակի անոյժ յոխորտանքները...

Այդ զարհուրելի իրողութեան գիտակցութիւնը թունդ
հանեց Մաքսիմ Գորկիին, որ ահա հրատարա-
կում է Բուրցիւի օրգանում մի թունոտ մեղադրական
նուս անկամ ու ողբալի հասարակութեան դէմ, յեղա-
փոխական պառակտուն բանակի դէմ, ամբողջ Ռուսաս-
տանի դէմ, որ լռելեայն հանդուրժում է ամեն տեսակ
հարւածներ ու անարգանքներ:

*

Ինձ հարցնում են.

— Ինչո՞ւ էէք գրում Կուսովարի բանտային անց-
քերի մասին:

Մի բանի անգամ գրիչ առի Չեռքս գողում է կա-
տաղութիւնից և ցած իջնում, ուժասպառւած ցաւագին
հարցից.

— Ո՞ւմ գրելու Ո՞ւմ Ո՞վ պիտի լսէ բարկութեան
ձայնը, ո՞ւմ սիրտ կը յուզէ և ի գործ կը մղէ մարդ-
կանց չարաբանքների ու մահաւանդ պատմածքը—մարդ-
կանց, որոնք գերի են ընկել բարբարոսների ձեռքը և
որոնք թշնամուն յաղթելուց յետոյ հիւանդացել են
մի սարսափելի ցաւով—յաղթողների սագիզմով:

„Ապագայ“ թերթի մէջ տպագրած նամակում հե-
ղինակը գոչում է.

— Ցեղեկացրէ՛ք գէթ հասարակութիւնը, թէ ինչեր
են կատարում մեզ մօտ:

Ռուս հասարակութիւնը...

Ես հաւատացած եմ, որ ամեն մի ձայն այդ ուղղու-
թեամբ արձակւած, անխուսափելիորէն պիտի կորչի դա-
տարկութեան մէջ:

Միթէ՞ Ռուսաստանում կայ հասարակութիւն, այսինքն
քաղաքակիրթ մի կօլլեկտիվ, հիմնւած ամբողջութեամբ իր իսկ
մշակած իրաւունքի աւանդութիւնների վրայ, օժտւած
սեփական արժանապատուութեան զգացումով, իր քաղա-
քական իրաւունքների պարզ գիտակցութեամբ—մի կօլ-
լեկտիվ որ ընդունակ լինէր գործօն կերպով բողոքելու
ընդդէմ ամեն բռնութեան, որ գործադրում է Ռու-
սաստանում մարդու և բոլոր ժողովուրդների վրայ:

Ի՞նչէ այդպիսի հասարակութիւն գոյութիւն ունենար,
միթէ՞ նա թոյլ կը տար տակն ու վրայ անել իր ամե-
նահին համալսարանը, տարածող քաղաքակիրթութեան,
որ այնքան անհրաժեշտ է թշուառ ու խաւար երկրին:

Միթէ՞ նա թոյլ կը տար իր կառավարութեան՝ առաջ
տանել «Ռուսացման» այն վայրենի աշխատանքը, որը
միշտ աւելի և աւելի վիրաւորելով կայսրութեան հպա-
տակ ժողովուրդների ազգային արժանապատուութիւնը,
միշտ աւելի բորբոքում է նրանց մէջ ազգայնամոլ շօ-
վինիզմը ընդդէմ «սիրական» ցեղի, ստեղծելով վեր-
ջինի շուրջ թշնամիների մի սերտ օղակ:

Միթէ՞ քաղաքակիրթ հասարակութիւնը թոյլ կը տար
իր կառավարութեան՝ առաջ տանել այն «արտաքին քա-
ղաքականութիւնը», որ կրկին սպառնում է Մուկդէն-
ներ ու Յուսիմաներ բերել Ռուսաստանի գլխին:

Թոյլ կը տար նա առանց բողոքելու, գիմադրելու, որ
կոտորեն երիտասարդ ուժերը, որ սեփական զաւակները
բռնին ինքնասպանութեանց համաճարակով, որով թերևս
հնչում է, խլում է կեանքից հասարակականօրէն ամե-
զգայուն և ամենաազնիւ երիտասարդութիւնը:

Թոյլ կը տար նա չլանով գերի տանել ինքզինքը
պօպերի (քահանաների) ձեռքով, որոնց կառավարու-
թիւնը կուզէ յանձնել երկրի սօցիալական և քաղաքա-
կան շահերի պաշտպանութիւնը:

Հնարուո՞ր է արդեօք քաղաքակիրթ հասարակու-
թիւնը, երբ նրա ամբողջ վարչական կազմը բաղկացած
է միմիայն գողերից, ցինիկներից, պրովօկատորներից ու
անտաղանդ մարդկանցից, ինչպէս որ այդ տեսնում ենք
Ռուսաստանում:

Ոչ, մեզ մօտ չկայ նոյնիսկ մի այնպիսի հասարակու-
թիւն, որ ընդունակ լինէր գէթ իր «սեփական կաշին
պահպանելու», Եւ ուրեմն գիմել ռուս հասարակութեան,
ասել է պոռալ դատարկութեան մէջ:

Ով ինքզինքը չի կարող պաշտպանել—ընդունակ կը
լինի՞ պաշտպանելու իրեն համար օտար մարդկանց:

Օ տ ա Ր—այդ պէտք է լաւ յիշել:

*

Դիմե՞լ արդեօք Եւրոպայի հասարակական կարծիքին,
մի անգամ ևս ցոյց տալ նրան ռուս կառավարութեան
գազանութիւնը և յորդորել, որ բողոքէ:

Այդպէս արւել է, բողոքներ եղել են և—դարձեալ
անապատի մէջ:

Բայց այնուամենայնիւ—պէտք է անել նորէն, համաշ-
խարհային կուլտուրայի շահն այդպէս կը պահանջէ, որ
ջնջին, ոչնչանան գազանութեան, խայտառակութեան և
ամեն տեսակ անարգանքի օճախները, ինչպէս որ կ'օչն-
չացնեն ժանտախտի օճախները:

Անհրաժեշտ է, որ Եւրոպան գիտնայ, որ իր սահ-
մանակից, քով քովի ապրում են մարդիկ այնպիսի պայ-
մաններում, որոնք այլասեռում են միայն ու կամբը և
որ այդ մարդիկ կարող են փոխադրել իրենց հիւանդու-
թիւնները Եւրոպացու համեմատաբար աւելի բարեկարգ,
աւելի առողջ կեանքի մէջ:

... Եւրոպական մտաւորականութիւնը պէտք է հաս-
կանայ, որ եթէ իր սահմանակից երկրի մէջ ամեն օր
կատարում են արիւնոտ դրամաներ, մարդկանց ցինիկ
չարչարումներ, բռնութիւններ և անասնութեան ու գա-
զանութեան ամեն տեսակ գործողութիւններ,—նա, այդ
մտաւորականութիւնը ենթակայ է վարակման վտանգի,
որ նա կարող է վարակել իրենից մօտ ստեղծւած ցաւի,

արեան, չարութեան և տանջանքի մթնոլորտից... Մի կողմը թողնենք մարդասիրութիւն, համերաշխութեան զգացում և այլ նման բաներ, համաձայնիւնք, որ դրանք բոլորը «ուսմանտիկ» է, խօսենք իրականի, սկներեւի մասին...

Բայց քանի որ, այդպիսի բողոքներ ուսական անցքերի առթիւ եղել են արդէն և հնչել են անապատի մէջ, առանց որևէ բան փոխելու ուս կեանքի մէջ, ապա հնարաւոր է, որ եւրոպացիին ասէ ինքն իրեն.

— Այդ երկիրը պարզապէս անուղղելի է, նա մինչև ուղուծուծ վարակած է բարոյական փտութեան ծանր ախտով, նրան սպառնում է սօցիալական և ցեղային ու քաղաքական կործանում:

Եւ դիտելով Ռուսաստանը, իրրև հոգեկան ժանտախտի օձախ, Եւրոպան պարզապէս միջոցներ ձեռք կ'առնէ, որպէս զի ինքը չվարակի... Նա կը ջնջէ Ռուսաստանը կենդանի և ապրելու ընդունակ երկիրների ցանկից, կը նայէ նրա վրայ, որպէս մի դատարկ երկրի՝ որ չի կարող քաղաքակրթւիլ իր մէջ բնակող մարդկանց ճիգերով, ուստի և պէտք է նւաճի և բաժանւի այնպիսի մարդկանց մէջ, որոնք ընդունակ են կեանքի և աշխատանքի:

Պէտք է յիշել, որ եւրոպացիին այնուամենայնիւ մեզ համար օտար է և նոյնիսկ շատ ինտելիգենտ եւրոպացիներ յաճախ ասում են, որ ուսներին տեղը Ասիոյ մէջ է, որ նրանք «թիւրիմացութեամբ» են գտնում եւրոպական ցամաքի վրայ և որ այդ հողերը նրանց ձեռքում չեն կարող տալ այն՝ ինչ որ կը տային ուրիշ մարդկանց ձեռքում:

Իբրև ազգ, մենք տակաւին ոչ մի բարիք չենք արել Եւրոպայի համար, իսկ չարիք պատճառել ենք ոչ սակաւ Յիշենք Եկատերինայի և Պալլի կոիւր Քրանսիական Յեղափոխութեան դէմ, Ունգարիայի ապստամբութեան ճնշումը Նիկոլայ I-ի ջօրքերի ձեռքով, յիշենք ուս ցարերի ամբողջ քաղաքականութիւնը XIX դարում. նա ձգտել է կաշկանդել արևմտեան Եւրոպայում ազատութեան ու արդարութեան սկզբունքները, քաղաքակրթութեան սկզբունքները:

Իտալիայի ազատ քաղաքները պարգևել են անմահ արեւսան ու հումանիզմը, անգլիացիք մշակել են պարլամենտարիզմի գաղափարը, ֆրանսիացիք կատարել են Մեծ Յեղափոխութիւնը, որ մղել է ամբողջ աշխարհը դէպի կռիւ յանուն մարդկային իրաւունքների, գերմանացիք կազմակերպել են սօցիալիստական անպարտելի կուսակցութիւնը, — ուսները դեռ չեն արած այդքան մեծ երախտիքներ համաշխարհային քաղաքակրթութեան:

Եւ մենք չպիտի յուսանք Եւրոպայի աջակցութեան վրայ Ռուսաստանի քաղաքական ազատագրումի համար նաև այն պատճառով որ եւրոպական կապիտալի շահերին ու դիտաւորութիւններին աւելի հաճելի ու պէտ-

քական է թոյլ երկիրը, ներբուստ պառակուած և ուղղած դէպի քայքայում:

*

Ճշմարտապէս կուլտուրական մտաւորականութիւնը Ռուսաստանի մէջ պէտք է լինի յեղափոխական և պէտք է յոյսը դնէ միմիայն իր վրայ, իր ուժերի վրայ, ընկերային համերաշխութեան վրայ — համերաշխութիւն՝ կուելու համար հին թշնամու դէմ, որին անհրաժեշտ է ապալել: Այսպէս կը պահանջէ Ռուսաստանի բոլոր ցեղերի շահը, այսպէս կը պահանջեն և համաշխարհային կուլտուրայի շահերը:

Թող այն փետուրները, որ ռեակցիան պոկել է Յեղափոխութեան թևերից, գրեն իրենց մեղա՛ները, թող նրանք զբաղեն սխալների վերստուգութեամբ, ինքնաքննադատութեամբ և ինքնաթունաւորման այլ ձևերով — առողջ մասը կենդանի մարդկանց պէտք է շարժման մէջ դնէ իր ուժերը:

Ոչ որ չի օգնի մեզ, եթէ ինքներս մեզ չ'օգնենք:

Պէտք է մոռանանք, որ ուսական պատմութեան ամբողջ տարածութեան վրայ՝ ստեղծագործող դեր կատարել է նրա մէջ յեղափոխական մտաւորականութիւնը. նա է տարել Ռուսաստանը դէպի Եւրոպա, նրա ուժերով է երկիրը սնել հոգեպէս:

Ռուսաստանում միմիայն յեղափոխական ինտելիգենցիան է, որ ունի ճշմարիտ կուլտուրական աւանդութիւններ — և այդ աւանդութիւնները յիշելով՝ նա կը վերածնւի նոր ուժերով նոր կուլի համար:

Բռնապետութեան կարթագները պէտք է կործանուի:

ՄԱՆՄԻՄ ԳՕՐԿԻ

Կ Ե Ն Ս Ս. Գ Ր Ս. Կ Ս. Ն

Ս Ա Ր Ր Ա Ձ Խ Է Զ Օ

Մեր լաւագոյն ձիաւորներից էր, որ մասնակցել է «Գաշնակցութեան» բազմաթիւ կռիւներին, Կովկաս, Թիւրքիա, Պարսկաստան: Ամենապարտաճանաչ և ամենասիրւած ընկերներից մինը:

Շարիւր-Գարալագեազցի էր, նշանաւոր ռազմիկ-տէրտէրի (Ցէր Գրիգորի) բրոջ տղան: Իր լեռնոտ երկրի զաւակն էր. մի բանի տարի իրրև ստրաժնիկ ծառայելով, դարձել էր վարժ ձիաւոր և հմուտ կուլող:

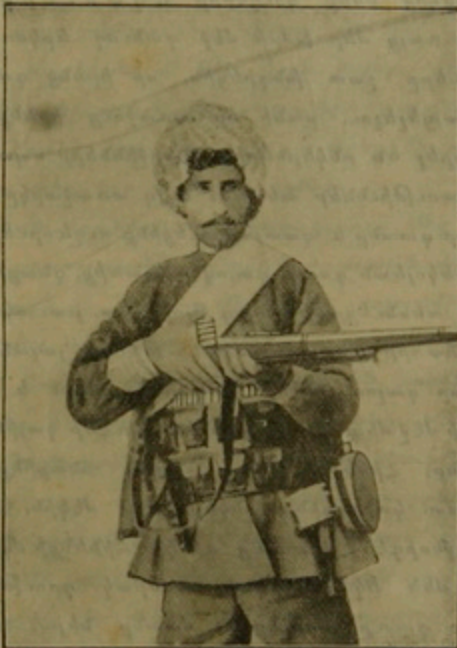
1896-ին իմանալով, որ «Գաշնակցութիւնը» Պարսկաստանի մէջ պատրաստութիւն է տեսնում դէպի դերկիր՝ արշաւելու համար, Խէչօն փախչում է զինւորութիւնից և մի բանի դարալագեազցի երիտասարդների հետ անցնում է Պարսկաստան:

Մասնակցեց 1897-ի արշաւանքին ձիաւոր խմբի մէջ, իբրև լաւագոյն կուլողներից մինը:

Մահչամ գիւղի ողբերգական դէպքից յետոյ նա մէկն եղաւ վրէժխնդիր տերրորիսաներից, որոնք մահով պատ- փեցին Մահչամի հայ մասնիչներին:

1899-ին Ռուսաստան էլ Ոստիկանութեան ձեռքն է ընկնում և պատժուում, իբրև փախստական, «դասալիք»: Երկու տարի զինուորական ծառայութեան մէջ Միալուց յետոյ, նորէն ուղևորեց դէպի Սալմաստ Այնուհետև նա աչքի է ընկնում իբրև ընդունակ գործիչ: Մի այլ կարևոր ասպարէզում, զէնքի դժւարին փոխա- գրութեան մէջ:

1904-ին, երբ Սասունը և Մշոյ գաշտը բռնել էին շարժման հրդեհով, և երբ կովկասից զրկուում էին օգ- նութեան ռազմիկ խմբեր, Խէչօն դարձեալ հրապարակի վրայ էր, իբրև անխոնջ և անձնէր զինուոր, առաջար- կում է իր կեանքը հայրենիքի համար:



Ս ա ր բ ա զ Խ է չ օ

Դուժանը ընդունեց նրան, իբրև յետնապահ, իր ձիա- ւոր խմբի մէջ, որ երկու օրւայ ճամբայ անցնելով, վասպուրականում, կուր բռնեց քիւրդերի հետ:

Ապա Սալմաստում շարունակեց Սամսոնի հետ իր գործակցութիւնը, նորէն զբաղեց զէնքի փոխադրու- թեամբ:

Թուրք-հայկական ընդհարումների միջոցին Սարբազ Խէչօն կովկաս է, կուում է առաջապահ շարքերի մէջ իր ծննդավայր-գաւառում:

կազմակերպութեան մէջ վրայ է հասնում մի նոր «կրիզ», մի հրանական շանտաժիստների ըմբոստացումը: Խէչօն այդտեղ ևս ինքզինքը տրամադրելի է անում կազմակերպութեան: Մի հրանականութեան դէմ սկսած խուճապի ընթացքում, մեր սիրելի ընկերը նորէն ընկ- նում է ռուս ոստիկանութեան ձանկը, այս անգամ այլ ևս առանց վերադարձի...

Ձերբակալեց Նովորոսիյսկում 1907-ի օգոստոսին: Մի երկու ամիս այդ քաղաքում բանաարկեալ Միալուց յետոյ, փոխադրեց Եկատերինօգարի բանտը: Մի հրոսնի ցուցմունքով դառնում է ծանր քաղաքական յանցաւոր, մեղադրուում է տերրորի մէջ: Նրան պահում են միշտ շղթայած:

Բերում են դրանից յետոյ Նովօչերկասկի դժոխքը: Երեք ու կես տարի բանտէ-բանտ քաջքշեւով մեր խեղճ ընկերը իսպառ հիւժուում է, վարակուում տիֆով և վախճանուում (36 տարեկան հասակում):

Խոր կսկիծ յարուցեց այդ մահը ընկերների մէջ և բուն զզւանք դէպի դահիճ բռնապետութիւնը, որ մի քանի տարի շարունակ իր դժոխային խուցերի մէջ չար- չարեց ու մաշեց այնքան թանկագին երիտասարդ կեանքեր... Իր ցուրտ ու կորած գերեզմանից՝ Խէչօն, մեր հեղիկ և ազնիւ Խէչօն, վրէժ է գոչում ամարդի և ցինիկ Լրիժինների դէմ...

ԴԱՇ—ԿԱՆ ԽԷՉՕ

Ն Ի Կ Օ Լ Թ Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ե Ա Ն *)

Դեռ վառ է երևակայութեանս մէջ այն մեղմ ու համակրելի դէմքը, որ այնպէս աչքի էր ընկնում մեր զինուորական շարքերի մէջ:

Նիկօլը...

Մերթ հողագործ, մերթ հիւսն, ապա տերրորիստ և վերջը պատերազմի դաշտում զինուոր: Եւ ամեն տեղ նոյնը, միշտ բարի ու միշտ սիրելի:

Ծնւել է Ղարաբաղի Վարանդա գաւառի աշան գիւ- ղում, 1883 թւին:

Ղարաբաղի բարձրաբերձ լեռներն ու ձորերը նրան դարձրել էին արի ու անվհատ զինուոր:

Ղարաբաղը — այդ որրանը բազմաթիւ հերոս-զին- ւորների, որոնցից մի քանիսը պարծանքն են եղել ամ- բողջ կովկասի:

Սովորել է Աշանի դպրոցում և ինքնազարգացմամբ բաւական առաջ էր գնացել:

Նրա որոնող և դէպի բարձր սլացող հոգին դուրս է նետուում գիւղական նեղ շրջանից և տարուում Բագւի քառասային մթնոլորտը, ուսկից շատ քչերն են ազա- ւում բարոյապէս:

1902-ից անդամ է «Գաշնակցութեան» Բագւի խըմ- բերից մէկի, ապա հայ-թիւրքական ընդհարումների դուրս է գալիս կոււելու թիւրք խուճանի դէմ, մի քիչ վերջը ձերբակալուում և փախչում է Ալատիկավկազ ուր նորից մտնելով կազմակերպութեան մէջ, գործում է տերրորիստական փշոտ ճանապարհի վրայ և ամենա- ճարպիկն է լինում՝ զէնքեր փոխադրելու դժւարին գործի մէջ:

*) Տես նկարը «Դրօշակ» № 5:

1906ին, երբ արդէն խաղաղել էր մթնոլորտը և ըսել խօշական բաղխումների որոտը, Նիկոլոն անցնում է Ղարաբաղ՝ նպաստելու համար ինքնապաշտպանական կազմակերպութեան և գիւղացիական պրօպագանդին: Նորից մարտական շեփորումներ այս անգամ արդէն Պարսկաստանի մէջ...

Եւ նա այնտեղ էր, այս անգամ արդէն խմբապետի գերում. նա մասնակցում է բոլոր կռիւներին՝ Մազանդարան, Համասան, Քիրմանշահ և այդ վայրերի հետ կապւած ժողովրդական յաղթանակի փառքը յաւերժացնում է նրա յիշատակը.

Վերջը...

Մայիս 6-ին, ժամի 4-ին, Շուրիջայի մեծ յաղթանակից յետոյ, Ղուչ Թափեում ընկաւ Նիկոլը:

Անգիտակից ու գռնհիկ խաժամուժից արձակւած մի գնդակ խնց մեղնից մի զինուոր, որ այնքան թանկ էր մեզ՝ թէ իբրև կուռղ և թէ իբրև մարուր յեղափոխական:

Ընկաւ նա անյաղթներից անյաղթ՝ Եփրեմի կողքին միշտ հաւատարիմ ու միշտ աննահանջ:

Հանգիստ տանջւած ոսկորներիդ, անմոռանալի ընկերո՛ւ

Չ Ա Յ Է

ԱՆՅԵԱԼԻ Ի ԱՐՇԻՎԱՆԵՐԻՆ

ՎԱՐԴԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

III

Քիւրդի հոգեբանութիւնը հայ առաջին մէղայիների հանդէպ.— Քարոզական պոէզիա.— Դէպի Մոկա — Մի աւագբաւ սիպ.— Հայասէր Ռիդրիկ — Հայ պրօպագանդիստ ժողովրդի մէջ.— Արկածայի ուղևորութիւն.— Թո՛յ, քո՛յ — Քարսանալի դէպք — Ռէսը և Մանսուին —, Ծոզնէ՛ր, յողմե՛ր.— Նորէն կալու.— Ամն սեղ՛ Ռիւրդ — Վանայ լիքի եկերևով — Պեսոն և իր ընկերները.— Դէպի Աղրամար.— Առաջին հայ ազգամտեմբ Աղրամարայ վանքի մէջ.— Վերադարձ.— Ժողովներ Այգևսանում — Մոսալուս բարդի սուրկանը և ինքնապաշտպանութեան հոգը.— Հազդէր դէպի Թաւրիզ — Համբաւոյ թիւն դաժնակակաւանքի և արմենականների միջև.— 60 հոգուց զինւած խումբը Պարսկաստանից դէպի Վան. — Արկածներ, արկածներ.— Քիւրդը և բնութիւնը հայ ազգայինի դէմ.— Թարնալ ընդհարումներ և կռիւներ:

Հեռակեալ օրը — մի նոր անակնկալ: Գիւղից եկան երկու բիւրդ երիտասարդներ՝ սակեցի հայդուկի հետ տեսակցելու: Վերջինս ընդունում է դրանց ու նստում աղբիւրի մօտ զրոյցելու: Մենք մնում ենք հեռու թագնւած: Սաստիկ ծարաւում ենք ճաշից յետոյ, բայց չենք կարողանում աղբիւրի մօտ գնալ, բրդերը այնտեղ էին: Հայդուկներից մի բանիսը այնուամենայնիւ չհամբերեցին և մէկիկ-մէկիկ գնացին դէպի աղբիւրը: Քրդերը նրանց տեսնելով, մնացել էին շշմած. զարմանում էին հայերի մէջ այդպիսի մարդիկ տեսնելով: Մենք ևս ի վերջոյ որոշեցինք հանդէս գալ. ծարաւը տանջում էր: Գնա-

ցինք, բարեկեցինք քրդերին ու ջուր խմելով նստանք մօտերնին: Նրանց աչքը մեզանից չէր հեռանում: Ստից գլուխ չափում էին մեզ. և նրանց ուշադրութեան գրկ-խաւոր առարկան մեր գէնքերն էին: Աւելի մեծացաւ նրանց զարմանքը, երբ ցոյց աւինք նոր ձևի հրացանները, նրանց առաւելութիւնները, անծուխ լինելը և ըն: Ապա դիտակը տեսցինք նրանց ձեռքը. սկսան նայել դէպի հեռու կէտեր: Դա արդէն ապշեցրեց նրանց և հիացմունքով բացականչեցին. «խապեր, ձեզ հետ գլուխ հանելը շատ դժւար է»:

Քրդերը սակեցի հայդուկի համար երկու զոյգ գուլպայ էին բերել, իբրև նէր. խնդրեցին, որ թող տանք գնան մեզ համար ոչխար բերելու և այլ պաշար: Զընդունեցինք ու շնորհակալութիւն յայտնեցինք:

Այդտեղից մենք կուզէինք Ռշտունիք անցնել ուղղակի Բայց մեր խմբի մէջ գտնուող երկու մոկացի հայդուկները շատ խնդրեցին, որ իրենց գաւառն էլ գնանք այցելելու, բանի որ առաջուց իրենք արդէն տեղեկացրել են ընկերներին: Վերջինները սպասում են, պատրաստութիւններ տեսած: Այդ առաջարկը նպատակայարմար գտանք և պատրաստեցինք ուղևորելու դէպի Մոկա: Երեկոյեան դուրս գալով անտառից, գնացինք Սակա: Այդտեղ տեսնեցանք բիւրդ Սլօի հետ, բաւական զրուցեցինք. նա իր պատրաստականութիւնը յայտնեց՝ ամեն անգամ որ գալու լինինք՝ մեզ ընդունելու և աջակցելու: Չորի մէջ մի բանի հայտնակ գիւղեր կային՝ կազպի, Կօռուվանք, Հիննեց, Չնուկ և այլն: Գնացինք Կօռուվանքի մօտ. կանչեցինք ընկերներից մէկին, որպէս զի մեզ առաջնորդէ Հիննեց գիւղը: Հիննեցի մօտ մի շատ հին և մեծ եկեղեցի կար, աւերակ դրութեան մէջ: Եկեղեցու դուռը բացինք ու մօտնք ներս. բոլորովին անխնամ ու անմարուր էր հայ տաճարը, ժամասացութիւն չէր լինում: Տեղացի և գաւառացի հայդուկները մի առանձին ջերմեռանդութեամբ էին մօտենում այդ եկեղեցուն, արեխ ու գուլպայ հանում էին ու բոքիկ ոտքերով մտնում. և երբ մենք ոտնամաններով ներս մտանք՝ դժգոհութիւն յայտնեցին. «ի՛նչպէս կարելի է արեխներով եկեղեցի մտնել. դուք պէտք է մեզ օրինակ լինէք, այնինչ՝ հակառակն է դուրս գալիս. դուք վիրաւորում էք սրբութիւնները» և այլն... Մի կերպ կարողացանք համոզել, որ մեր արածը բնաւ սրբապղծութիւն չէ և որ, վերջապէս, մենք հայդուկներ ենք, պէտք է միշտ պատրաստ գտնուինք թշնամու հանդէպ: Տղայք հանդարտեցին:

Մեզ տարան գիւղը, մտցրին մի մեծ գոմ: Առհասարակ, շատ քիչ է պատահում, որ գիւղերի մէջ հայդուկներին ընդունեն տն եր ու մ. սովորաբար ընդունում են գոմերում և կամ մանաւանդ յարդանոցներում, որ աւելի ապահով տեղեր են: Յերեկը մնացինք Հիննեց,

կանչեցինք մեզ ձօտ մի քանի իշխանների, նաև մի քանի գիւղացիների մօտակայ գիւղերից. նոյնպէս յայտնի, ակա- նաւոր մարդկանց, եկաւ նաև քահանան և կազմակերպ- ման համար պէտք եղած կարգադրութիւններն արին:

Երեկոյեան մեկնեցինք դէպի Մոկս: Բարձրանում էինք Առնոսի գագաթը, որ այդ ժամանակ ձիւնով էր պատած:

Ճանապարհին մօտնք մի այր և մոկացի ընկերներից մէկին զրկեցինք Մոկս՝ մեզ համար տեղ պատրաստելու: Երեկոյեան եկան մեր առաջնորդները և մենք զիմե- ցինք դէպի Մոկս: Ամբողջ գիշերը քայլեցինք ձորերով և առաւօտեան հասանք Մոկաց քաղաքի մօտ Պետոն հիւանդացաւ. տեղացիներից մէկի հետ՝ նրան զրկեցինք քաղաք, ինքներս թնացինք լեռը: Առաւօտեան պոռկած ենք ձորում, մէկ էլ տեսնենք՝ երեք քիւրդ, մանգաղները ձեռներին, եկան խոտ հնձելու: Մենք կամաց-կամաց փորի վրայ սողալով վեր բարձրացանք, որպէս զի շնկա- տեն մեզ, բայց անիրաււները խոտը հնձելով՝ նոյնպէս շարունակ բարձրանում էին ձորն ի վեր, դէպի մեր կողմը: Մենք էլ աւելի վեր սողացինք: Այդպէս երկար ասնջեցին նրանք մեզ, մինչև որ հասանք մի բարձր ու քարքարոտ տեղ, ուր և թագնեցինք:

Երեկոյեան մօտնք Մոկաց քաղաք, ուր մեզ համար տեղ էին պատրաստած: Առնոսի հարաւային փէշը Մո- կաց գաւառն է. լեռնոտ մի երկիր, բոլորովին դուրկ անտառներից: Ազգաբնակչութիւնը—հայ և քիւրդ: Գա- ւառի մէջ հայերը մեծամասնութիւն են կազմում. մօ- տաւորապէս 30 զուտ հայաբնակ գիւղեր, որոնցից մի քանիսը միայն բրդախառն են: Երկրագործութեան հա- մար հողը շատ սակաւ է և բնիկները իրենց հացը Ռշտունիքից են ստանում: Մոկսը գտնւելով ձորի մէջ, շրջապատւած բարձր լեռներով, բաւական տաք ու բա- րեքեր երկիր է: Բերքերից հռչակաւոր է Պոկաց տանձը՝, նուրը, խաղողն ևս արտադրում է մեծ առա- տութեամբ. վերջապէս, պէտք է յիշատակել նաև ծխա- խոտի մշակութիւնը: Ժողովուրդը պարապում է և խաշ- նարածութեամբ ու մանաւանդ առևտրով: Մոկսը բաղ- կացած է չորս գիւղերից, որոնք միասին կոչւում են Պոկաց քաղաք՝: Հռչակաւոր են Մոկաց ջրերը. Մոկս նստում էր գայմագամ 70-ի չափ զինւորներով: Այդ- տեղ ևս կար մի ուշագրաւ տիպ, քիւրդ Մուրթուլլայ բէկը, հայասէր ու բաւական ազատամիտ գաղափարնե- րով՝ նա շատ լաւ գիտէր հայերէն. Աւետարանը ամ- բողջ կարդացել էր և ուսումնասիրել, գուցէ աւելի լաւ, քան մեր տէրտէրները: Ուներ բաւական մաքուր ար- տասանութիւն: Ամեն անգամ, ի հարկին, տեղական հա- յերին մեծ օգնութիւն արել է, մանաւանդ վերջին կոտորածների միջոցին: Ամբողջ գաւառի մէջ ոչ մի հայի վնաս չհասաւ, շնորհիւ գլխաւորապէս այդ բէկին: Ինքը Էլաղասի էր, բաւական դեռ երիտասարդ, բոլորի կող- մից յարգւած: Նրա մասին մի դէպք են պատմում, որ

ցոյց է տալիս նրա հայասիրութեան աստիճանը: Մի անգամ բէկը ինչ որ տեղից գալիս է իր գիւղը՝ Քա- նապարհին պատահում է մի հայ քահանայի և խօսակ- ցելով գալիս են մէկտեղ գիւղ: Բէկը խօսում է մաքուր հայերէն, առանց մատնելու իր օտարազգի լինելը: Ի միջի այլոց նա հարց ու փորձ է անում բրդերի մա- սին՝ ինչպէ՞ս են արդեօք նրանք վարում հայերի հետ: Քահանան, իբրև հայ մարդու, նկարագրում է տխուր իրականութիւնը և բրդերին քիչ հայհոյում է: Երբ հասնում են գիւղ՝ տէրտէրը և բէկը շարունակում են իրար հետ հաւասար քայլել. երբ գիւղացիք նկատում են բէկին, իսկոյն ամենքն էլ ոտքի են կանգնում, ող- ջունում նրան և միտածմանակ գաղտնի, սկնարկով հասկացնում են տէրտէրին, որ քիչ յետև անցնի, որով- հետև Մուրթուլլայ բէկի հետ է քայլում: Քահանան նախ զարմանում է, ապա գլխի ընկնելով, երկի ղից չզիտէ ինչ անէ. իսկ բէկը հանգիստ, առանց վրդով- ւելու, բաժանւում է նրանից ու տուն է գնում: Հե- տևեալ օրը Մուրթուլլայ բէկը մարդ է զրկում քահա- նայի ետևից. վերջինը սաստիկ վախենում է, կարծելով որ իրեն պատժելու է: Երբ սակայն դոնով ներս է մտնում՝ բէկը սիրաժպիտ ընդունում է հայ հոգևորա- կանին և հրաւիրում նստելու: Պի՛ վախենայ, տէրտէր, ինչ անենք, որ դուք բրդերի մասին այնպիսի կարծիք յայտնեցիք. իբրև հայ, դուք ասացիք ճշմարտութիւնը և պաշտպանեցիք ձեր ժողովուրդը. ես դրա մէջ յաւ- ցանք չեմ տեսնում, մանաւանդ որ բրդերը իրօք անպի- տան են: Ապա քահանային խրախուսում է և պատուով հիւրասիրելուց յետոյ, ճանապարհ դնում:

Երկու օր թնացինք այդ գիւղում, ուր շատ լաւ ըն- դունելութիւն գտանք: Մեր հայդուկներից մին հէնց այդ գիւղիցն էր, ինքն ամուսնացած, մի քաջ, փորձառու և գաղափարական երիտասարդ: Այդ գիւղի մէջ կար մի կասկածելի մարդ, դաւաճան ճանաչւած: Պէտք էր պատժել նրան: Այդպէս էլ մտածեցինք, բայց մեր տե- ղացի հայդուկ ընկերը միջամտեց և առաջարկեց մեզ նրա հետ միանգամ տեսնել ու խօսել, թերևս կը դառնայ իր վատ ընթացքից: Մնալով Մոկաց այդ քա- ղաքամասում՝ մի քանի գիւղերից մարդիկ կանչեցինք ու դարձեալ հարկաւոր կարգադրութիւններն արինք կազմակերպութեան վերաբերեալ, ապա — դէպի Ռըշ- տունիք:

Գիշերը ճամբուն, մէկ էլ տեսնենք՝ յիշեալ Պաւա- ճանը՝ եկաւ միացաւ մեզ՝ իր եղբոր հետ միասին: Այդ- պէս մինչև առաւօտ գնացինք ձորերի միջով, լեռների լանջերով և հասանք փութկու գալին (ձոր): Հրաշալի տեսարաններ էին... Գիշերային լուսութեան մէջ մի ահա- գին խոռոչից գետը դուրս էր բխում՝ ահեղագոռ և փրփրազէզ: Կեղեցիկ իր և փութկու ձորը: Այդտեղ է փութկու վանքը, որ նւիրական է տեղացի թէ մահ-

մեղականների և թէ բրիտանների համար: Ամենքն էլ ապաստան են գտնում այդտեղ, ամենքն էլ օգնում են վանքին: Չմեռը այդ կողմերը սոսկալի է լինում: Եղբորդը մի ահաւոր բարձուք է, ուր տարւայ գրեթէ բոլոր եղանակներին ձիւն է լինում: Բուքն ու բուրանը անպակաս են ձմրան օրերին, ճանապարհները փակում են, մարդիկ ապաստան են գտնում փութկիում: Ցարի չի անցնում առանց մարդկային զոհերի: Այդ երկու ապաստանները, մէկը փութկին, Եղբորդի մի փէշին, միւսը յատուկ շէնք միւս փէշի վրայ—ձմրան ժամանակ ունենում են յատուկ նշանակած մարդիկ, որոնք մեծ բանակութեամբ հաց և փայտ են ամբարում ճամբորդների համար:

Մտանք ձորի մէջ մի բարանձաւ երկու հոգի գնացին փութկու վանքը՝ մեզ հաց բերելու: Այն ժամանակ վանքի կառավարիչը մի կին էր: Նա ղրկեց մեզ, ինչ որ պէտք էր. հաց, սեր, մեղր, մածուն, պանիր և շինձաշեցիներ: Մեզ մօտ նստած էին կարծեցեալ դաւաճանը և իր եղբայրը. երկար խօսեցինք հետերին, երկար բացատրեցինք մեր գործը, նպատակը, ուղղութիւնը: Մարդը խոստացաւ ամեն կերպ աջակցել մեզ, անիրաւը խելօք ու ճարպիկ մէկն էր: Նրա եղբայրը յետոյ մեր ֆէդայիների շարքն անցաւ և իր քաջութեամբ միշտ աչքի էր ընկնում: Իսկ ինքը բաւական ժամանակ հաւատարիմ մնաց մեզ. բայց երբ մեր ուժերը թուլացան այդ կողմերում՝ նա աւելի վաթաբացաւ, քան առաջ: Կառավարութեան պաշտօնեայ դարձաւ և ահագին մեասներ հասուց մեզ: Երեկոյեան մութը կոխելուն՝ ճանապարհ ելանք դէպի Եղբորդի գագաթը: Լուսաբացին այնտեղ էինք: Մի անմասն պանօրամա... Արեգակը ծագեց, օրը բիչ-բիչ տաքացաւ և մենք սկսեցինք դիտել շրջակայքը: Շատ գաւառներ էին փռւած մեր ոտքերի տակ: Երևում էին Սիփանը, Վանայ լիճը, Մասիսը... Մեր երկարատեւ շրջագայութեան միջոցին ոչ մի տեղ այդքան ընդարձակ հօրիզօն չէինք տեսել: Եղբորդի գագաթից ճանապարհը անցնում էր դէպի Ռշտունիք, Սղերդ, Շատախ և շին Սթէ մի բանի տասնեակ ֆէդայի բռնելու լինին այդ լեռան գագաթը՝ կարելի է այդտեղից ջարդել հազարաւոր բանակ:

Ռշտունիքից երկու լաւ վալադներ էինք բերել տել, որոնք և առաջնորդեցին մեզ դէպի այդ երկիրը: Ճանապարհի երկու կողմերում Գուտերցի բոչարների վրաններն էին շարւած. վրանաբանները դեռ արթուն էին, հարկաւոր էր մի կերպ սարքել, որ չ'իմանային մեր ով լինելը, իզուր կուր չ'բռնէինք: Ի՞նչ անել... Աւելի յարմար գտանք՝ ազատ կերպով անցնել, քան գաղտագողի: Մեր ճանապարհը զառիվայր էր և մի բիչ տեղ ձիւնի հաստ շերտերով ծածկւած: Հայգուկներից մէկին, որ քրդերէն լաւ երգել գիտէր, առաջ ձգեցինք և մենք ետևից գնում էինք: Գիշերային մթութեան մէջ

բարձրաձայն երգում է նա քրդական մի յայտնի մեղամաղձոտ երգ. իսկ մենք իւրաքանչիւր տան վերջում թո՛յ, թո՛յ էինք գոչում (ջա՛ն, ջա՛ն): Երգիչ հայդուկը անընդհատ շարունակում էր իր մեղեդին և մենք էլ ետևից առաջ էինք գնում. անցնում էինք ուղիղ քրդական վրանների ու հովիւների միջից: Քրդերը կարծում են, թէ մենք բիրդ ճանապարհորդներ ենք և լսելով քաղցր մեղեդին, իրենք ևս գովասանական բացագանչութիւններ են անում յ'թո՛յ, թո՛յ... և հրաւիրում են մեզ կաթ խմելու: Շնորհակալութիւն ենք յայտնում ու առաջ անցնում:

Դեռ բաւական գիշեր կար, Ն ա Ր Ե կ ա յ մօտ էինք: Գիւղ մտնել՝ վտանգաւոր էր. վալադները մեզ առաջնորդեցին դէպի մի այլ լեռան մէջ արհեստական սենեակներ էին փորւած. պատերը, առաստաղը, յատակը և սենեակները մաքուր ու կոկիկ տաշած էին: Այլը երկարականի էր. ցածի երեք սրահիկներում թոնիրներ էին փորւած՝ հաց թխելու համար, իսկ վերևի 2 սենեակներում խաչքար ու վեմ-քար կային: Երևում է, որ ա զ օ թ ա տ ե ղ ի է եղել, ո՞վ գիտէ ինչ ժամանակներում: Այլը պատկանում է Ս. Գրիգոր Նարեկացուն որ իր կենդանութեան ժամանակ ձգնել է, աղօթել է այդտեղ և կեանքի վերջին օրերն է ապրել Ներկայումս ժողովուրդը ուխտի է գալիս այդտեղ, աղօթք անում, մոմեր վառում: Տեղացիք կոչում են յ'նարեկացու աղօթատեղի: Քիչ դէնք՝ գտնում է նարեկ գիւղը, ուր ծնւել է Գրիգոր Նարեկացին:

Առջևնիս փռւած էր Ռշտունիքի դաշտը, բազմամարդ հայ գիւղորայքով, Վանայ լիճը իր կղզիներով ու վանքերով: Ամբողջ ցերեկը մնացինք այրի մէջ. երեկոյեան մեզ այցի եկան մի քանի գիւղորայքից երիտասարդներ ու մի վարդապետ: Գարձեալ երկար խորհրդակցութիւն: Բացատրեցինք Յեղափոխական Գործի նպատակը, միջոցները, ժողովրդեան անհրաժեշտ աջակցութեան կարիքը, իրենց բռնելիք գիրքը, անմիջապէս անելիքը և շին Վարդապետը իր կողմից յորդորեց ժողովրդեան, խրոխօյս կարգաց: Բոլոր անհրաժեշտ կարգադրութիւններն անելով ու կապեր հաստատելով, բաժնւեցինք: Իրենք ցրւեցին դէպի գիւղերը: Միւս օր ցերեկը ժողովուրդը մեզ համար հացի պատրաստութիւն էր տեսել, ոչխար մորթել և շին: Անգամ ուզում էին մեր ձերմակեղէնը գիւղ տանել լաւնալու: Չհամաձայնեցինք տալ. մեր հագինն էր միայն, աւելորդ չ'ունէինք... Այդ ցերեկը մի քանի այցելուներ էլ եկան մեզ մօտ, որոնց թուում էր մի ծերունի մահաբախ:

Կեսօրից բաւական անցել էր: Ահա մի քրդուհի և մի քիւրդ մեր դիմացի փոքրիկ ձորակի մէջ առւակի մօտ բանաստեղծօրէն նստած՝ ինչ որ խօսակցութեամբ են զբաղւած: Քիչ հեռուն՝ մի քիւրդ հովիւ գիւղի ոչխարներն էր արածացնում: Նկատելով երկու սիրահարներ

րին՝ հովւի հետաքրքրութիւնը շարժւեց և ոչխարները կամաց-կամաց բշկով, եկաւ անցաւ դրանց մօտից և կանգ առաւ ուղիղ մեր այրի առջև: Թարսի պէս՝ ո՞րտեղից-որտեղ խելքին փշեց բարձրանալ այրը. մենք տեսնում էինք այդ և միջոց էինք փնտրում դուրս պրծնելու, ուրիշ կերպարանք տալով խնդրին և հովւի կասկածները փարատելով: Քաշւեցինք բովի սրահը: Իսկ մեր հայդուկներից մէկը, որ ճարպիկ, զւարթ ու ծաղրածու տղայ էր, հիւանդ ձեւանալով, սկսեց խալաքարի պէս սողալ քարի վրայ և յամր՝ էր (մայրիկ) պոռում շարունակ... Ի՞նչ է հովիւը մտնելու լինէր՝ հայդուկներից մէկը պիտի ասէր. յեղբայրս է, հիւանդ է, ուխտի եմ բերել այստեղ, գուցէ առողջանայ... Հովիւը բարձրացաւ թէ չէ՝ մարդու գլուխ տեսնելուն պէս՝ ցած թռաւ և վազեց գիւղը. եթէ անիրաւը մտնէր այրի մէջ, իսկոյն կարելի էր նրան բռնել, իսկ այժմ այլ ևս անհնարին էր. դաշտում մարդիկ կային և երկու սիրահարներն էլ հեռու չէին մեզնից: Հովիւը գիւղ վազելուն պէս, մենք երկիւղ կրելով հետևանքից, ստիպւեցանք հեռանալ այրից: Մեզ այցի եկած գիւղացիները փախան իրենց կողմերը, իսկ մահտեսին մնաց մեզ մօտ: Այրի մէջ ջրի ամաններն ու հացի տոպրակները պէտք էր մի կերպ տեղաւորել, այլապէս նրանք կարող էին մատնել մեզ: Զրի ամանը ձգեցինք մի մեծ փոսի մէջ, իսկ մնացած իրերը մեզ հետ վերցնելով դուրս թռանք: Վերի դաշտում հայ հնձորներ կային. տեսնելով մեզ բոլորիս զինած՝ մնացին շարած. իսկ մենք, մեզ մօտ գտնւած իրերը յանձնեցինք նրանց, ասելով, որ ՚հայ ենք, վախենալու չէք մեզնից՝:

Բարձրացանք սարը. քիչ յետոյ հաւարը հասաւ, քրքրեցրը զինւած դիմում էին դէպի մեզ. մեր ընկերների մի մասն արդէն լեռան գագաթն էին. հիւանդ ուսն էլ յետ շմնաց. նա յառաջընթացների թւումն էր, նոյնպէս գագաթն էր: Մահտեսին հանել ու դէն էր ձգել իր վարտիկը աւելի թեթեւ բարձրանալու համար: Եւս առաւել՝ որ վարտիկի վրայ քրքրեցրը կարող էին հեռուից ճանաչել նրան: Ետ մնացել էինք մի երեք հօգի, որ բարձրանում էինք ու միտժամանակ գնդակներ արձակում մեր ետքից եկողներին: Հեռուից մի ձիաւոր սրարշաւ սլանում էր դէպի մեզ: Կերտնք ենթադրում էին, որ սպիտակ ձիաւորը Ռշտունիքի տէր Կուլի խան բէկի որդի Իւստֆ բէկն է: Մենք յետնապահ խուժրս անընդհատ կրակում էինք այդ բէկ-ձիաւորի ուղղութեամբ: Վերջինը տեսնելով, որ այդ վիճակում չէ կարող առաջ գնալ՝ իջաւ ձիուց, մտու քարի տակ, իսկ ձին յանձնեց իր ծառային: Ընկերոջս գնդակը ահագին տարածութեան վրայ դիպաւ ձին քաշող ծառային և նա գետին փուսեց: Հոգեվարքի մէջ ծառան պոռում էր. ՚նես Կուլի-խան բէկի քեօփագն եմ՝ (աղ քեօփագէ Կուլի-խան բակէ մայ): Ծառաների կամ հպատակների համար պար-

ծանք ու պատիւ է ասել՝ յայսինչ աղայի կամ բէկի շունն եմ՝... Պարծենում էր և այս սպանւող ծառան:

Սպիտակ ձիաւորը քարի ետևից գնդակներ էր արձակում դէպի մեզ: Բայց ապարդիւն: Բոլորս լեռան գագաթն էինք և այնտեղից էինք կուռուս խեղճ Մահտեսին իր որդոց մօտին էր մտածում. ՚հափսոս և խեղճ իմ որդիքս՝: Կարծում էր թէ է՛լ չպէտք է տեսնի նրանց:

Կուլը երկար չաւեց, քանի որ մութը շուտով վրայ հասաւ: Երեկոյեան Մահտեսին խնդրեց, որ իրեն թողնենք երթալու իր գիւղը՝ մեզի պաշար շրկելու համար: Այդպէս էլ արինք: Հապա մե՞նք ուր երթալինք... Վերադառնալ Արտոսեան լեռնէ՞րը... Մի քանի անյարմարութիւններ կային և մանաւանդ հաց չուներէնք: Որոշեցինք գնալ դէպի Վանայ լճի արևմտեան լեռները: Անցնում էինք լճի ափով, յետոյ ճամբաներս փոխեցինք ուրիշ կողմ, որովհետև՝ այդտեղ գիւղեր ու հովիւներ կային: Նորէն դուրս եկանք լճի ափը, բայց այս անգամ ճանապարհը կորցրել էինք ու չգիտէինք ուր գնալ: Ռէսը յոգնել էր, այդ պատճառով ստիպւած էինք տեղտեղ երկար հանգստանալ: Ընկերներից երկուքը միմեկին թեան մէջ մեզնից բաժանւելով, իրար կորցրինք և միայն Մոխրաբերդ գիւղի մօտ նորէն իրար գտանք: Այժմ պէտք էր բարձրանալինք Կարմրա կապ լեռը, ցորեկն այդտեղ մնալու: Առաւօտեան լեռան գագաթն էինք, քարերի մէջ: Ռշտունիքի ամբողջ սարահարթը իր բազմաթիւ գիւղերով մեր առջևն էր: Ահա՛ Նարեկացու աղօթատեղին, Նարեկը, Նոր գեղը, Փշաւանցը, Ոստանը, Արտամետը, ուրիշ շատ գիւղեր և Մոխրաբերդը: Երեկոյեան իջանք ձորով, մօտեցանք Վանայ լճին: Ըուտով ճանապարհը փակւեց մեր առջև. բարբարոտ, անտանելի տեղեր էին. մի անգամ որ սայթաքես՝ ուղիղ ծովի մէջ պիտի նետուիս: Ռէսը և Պետոն չէին գալիս, ասելով, որ առաջ երթալ անհնարին է: Այս ու այն կողմն ենք ընկնում, ճամբայ չկայ. ստիպւած էինք էլի նոյն անանցանելի քարքարոտով գնալ: Պետոն նստել է. ինչքան համզում ենք, չի գալիս. ՚անհնարին է և աննպատակ՝ — ասում է, մանաւանդ, որ մեր խեղճ Ռէսը չի կարող քայլել: Ռէսն էլ իր կողմից աւելացնում է. ՚... Իմ խէ՛ր, վա՛լլայ չեմ կանայ իշխոյ, չեմ կանայ, էսա մրուս եօթ գիրք աւետարան, վա՛լլայ չըմ կանայ քելիլ... Այդտեղ վէճ ծագեց մեր ու Պետոի մէջ. ասում էինք ախր, որ այստեղ չենք կարող լուսացնել, ինչ էլ որ լինի մի կերպ պիտի առաջ գնանք, Պետոն սաստիկ վշտացաւ մեզնից, ՚խուռվեց՝, շատ ստիպելուց յետոյ, վեր կացաւ ու քայլեց մեզ հետ:

Նորէն անջուր տեղերով ենք անցնում, նորէն Ռէսը ծարաւել է: Հայդուկներից մէկը լճի ափին յանկարծ մի աղբիւր է գտնում և պոռում է. ՚հողբ բք, ջուր, ջուր եմ գտեր՝: Ամենքս վազում ենք ու ագահութեամբ թափուում աղբրի վրայ: Բայց... սոս՛լալի ջուր էր:

Գոյ մի աղտոտ լճակ էր, ուր ցերեկը պսակում են ոչխարները: Ջրից գարշահոտ էր բուրուսի Բայց էլի կուշտ խմեցինք և այն էլ՝ մի քանի անգամ:

Այժմ պէտք է նոր այր փնտրէինք... Բարեբախտաբար, սակաւ չեն նրանք Հայաստանի մէջ: Գտանք մի այր լճի ափին. երևում էին գոնձակ, վարենց և այլ գիւղերը: Առաւօտեան մարդ զրկեցինք այդ գիւղերից մէկը, ծանօթներին մեզ մօտ կանչելու: Կան պաշարով: Կարցրինք՝ չեն կարող արդեօք մի նաւ գտնել, որ մեզ տանէր Աղթամար, այնտեղից միւս ափը հասցնէր: Տղերքը խոստացան ու նաւավարին բերին մեզ մօտ: Սա յանձն առաւ մեր ուզած տեղը տանելու: Գիւս առաւօտը փոքրիկ առագաստանաւը մօտեցաւ ափին, բոլորս նաւ նստեցինք:

Ծովը հանգարտ էր, եղանակը պարզ ու տաք: Իրիկնադէմին հասանք Աղթամար: Նաւավարը գնաց վանքը և քիչ յետոյ երկու-երեք վարդապետներ մեզ մօտ եկան, ողջունեցին ու նստեցին: Գիւս կէս ժամ խօսելուց յետոյ, վարդապետների հետ գիմեցինք կղզիի ներսը, դէպի վանքը: Ընդունելութիւնը վատ չէր վանքի մէջ: Չգեցինք մեր զէնքերը և առաջին գործերնիս եղաւ գնալ ծովը լողանալու: Ապա դարձանք վանք, վարդապետները թէյ պատրաստեցին մեզ համար և լաւ ընթրիք տւին: Մօտ մի ամիս էր, թէյ չէինք խմել: Գիշերը հանգիստ էինք վանքի մէջ, ծածկած սենեակներում և տաք անկողիններում: Յերեկին վարդապետները ոչխար մօրթեցին: Փոքր ինչ կազդուրեցինք Աղթամարում, այդ հրաշալի լեռնային գիրքերի վրայ, այդ փառահեղ հայրենական հնութիւնների մթնոլորտում:

Պետօն մեզ հետ դեռ «խռով» էր: Այդտեղ վերջապէս հաշուեցինք: Գնացել էր լողանալու. գնացի ես ինքս էլ: Խօսեցի հետը, մէկտեղ լողացանք ու վերադարձանք հայրուկների մօտ, սկսեց սիրով ու ծիծաղելով զրուցել նրանց հետ: Վարդապետների հետ երկար զրոյց ունեցանք «Գործի» մասին: Ամեն կերպ աշխատում էինք «համոզել» նրանց: Արդիւնքը անբաւարար եղաւ: Այդ ժամանակ Խաչատուր Կաթողիկոսը կենդանի էր և ապրում էր դրսի տանը: Նա լսել էր մեր գալու մասին և լուր էր զրկել, որ իր մօտ չ'երթանք, պատրուակ բերելով, որ մօտը գտնուող կառավարութեան պաշտօնեաները կարող էին կասկածել և իրեն վտանգել: Իր ամենամօտ սպասաւորը կղզի էր գտնուում և պատիւներ էր տալիս մեզ, երևի կաթողիկոսի թելադրութեամբ և իր կողմից էլ մի օսմ. ոսկի նւերեց կազմակերպութեանը: Գիւս արձանութեան մէջ մի հատիկ օրինակելի վարդապետ չկար:

Աղթամարից լուր էինք տւել Քեօշք և Խորգոմ գիւղերը, որպէս զի ափին սպասեն մեզ: Եւ գիշերը, երբ նաւով գնում էինք, նկատեցինք ափի վրայ ինչ որ կայծեր, որ, ինչպէս յետոյ իմացանք, արձակուում էին

կայծքարից մերոնք էին: Կրակ էին ցայտեցնում, որպէս զի ուղղակի իրենց վրայ երթայինք: Նաւը շիտակ բռնեցինք կայծերի ուղղութեամբ: Ափի տղերքը հանեցին, մտան ծանծաղուտի մէջ ու մեզի մէկ-մէկ ափ հանեցին: Գնացինք Քեօշք գիւղը, մի յարգանոց: Իսկոյն երիտասարդները հաւաքեցին մեր շուրջը և — հարց ու փորձ: Գիւս օրը դարձաւ հաւաքեցին յարգանոցը, որոշ հրահանգներ ստանալու համար: Հիւանդ Ռէսը էլի սկսեց իր «յօգընէք»-ը: Երեկոյեան գիւղացիք մեզ համար ոչխար էին մօրթել և դուրսը մի հնձած արտում, ծառերի տակ սեղան էին պատրաստել: Ընթրեցինք գիւղացիների հետ, մեր տոպրակները խնձորով լցրին ու բարի ծանապարհ մաղթեցին:

Երեկոյեան ծանապարհ ընկանք դէպի վան. այդ գիշերը չկարողացանք քաղաք իջնել: Մնացինք Բերթակ գիւղում, միւս օրը գիշերով մտանք Այգեստան: Բաւական ժամանակ էր, որ բաժանւել էինք, եկան մեր մտերիմ ընկերները, տեսնեցինք մեր սիրելի վազգէնի հետ, ծանօթացանք տեղական գործերի հետ: Վանում երկար մնալու կարիք չկար, պէտք էր շտապել խումբը ճամբելու Պարսկաստան՝ զէնք բերելու համար: Ջարդի ուրականը մթնոլորտում էր — պէտք էր քիչ-շատ պատրաստել ժողովուրդը...

Այգեստանի մէջ ժողովներ էին տեղի ունենում, ծրագիրներ էին կազմուում, թէ առճիկների յարձակման ժամանակ ի՞նչ գիւրք բռնելու է, ինչպէ՞ս դիմադրելու է:

Վազգէնին մի քանի մարդկանցով զրկում ենք Պարսկաստան: Այնտեղ շտապով մի մեծ խումբ են կազմում, որին միանում են և արմենականները, ասելով՝ «հայրենիքը վտանգի մէջ է, մեզ ևս թոյլ տւէք ձեզ ընկերանալ»: Ի հարկէ մերոնք ուրախութեամբ ընդունում են: Խումբը, բաղկացած 60 հոգուց, մեծ մասը զինւած մօսինի հրացաններով, դիմում է վան: Սահմանն անցնելուց յետոյ, երբ գիշերով պիտի գային Սարայ, ձիւնախառն բուք է սկսուում և տղերքը կորցնում են ճանապարհը վախոցներից մէկն էլ՝ ասորի՝ արբած է լինում: Խմբի յետնապահ մասը այնքան է ուշանում, որ վազգէնին աչքից թողնում են մթութեան մէջ: Վազգէն, կործելով թէ ետևից կը գան ու կը հասնին որոշուած տեղը, ինքն առաջուց գնում է մտնում Սարայի մօտ գտնուող մի գոմի մէջ: Խմբի միւս մասը մոլորելով լուսաբացին ճարահատաւ ստիպւած են լինում բարձրանալ ձիւնապատ լեռան գլուխը: Քրդերը նկատում են այդ: Հաւա՛ր է ընկնում, չորս կողմից շրջապատում են բրդական չորս ցեղեր, Սարայի տեղական զօրքը 60-ի չափս: Իւ սկսուում է մի կատաղի և անհաւասար կռիւ: Թշնամին՝ անհամեմատ աւելի բազմաթիւ, ինչպէս միշտ: Մինչև երեկոյ կուում են տղերքը, մի քանի զոհեր են տալիս, բայց թշնամու կողմից աւելի զոհեր են խլում: Վազգէնը, որ գտնուում էր գոմի մէջ՝ այնպիսի պայման-

ների մէջ է լինում, որ չի կարողանում դուրս գալ իր ընկերներով բաւական էր որ երկու քայլ անէին գոմի դռնից՝ բաց դաշտում պիտի մնային և շրջապատած չորս կողմից թշնամիներով:

Մութը հասնելով կոխը գազարում է:

Յղերբը իրենց դիրքերից իջնում են դաշտը և խորհում են՝ ի՞նչ անել խմբի անդամները, համարեա բոլորը առաջարկում են Պարսկաստան վերադառնալ, կարծելով որ առաջները կարող է բռնած լինել թշնամին: Բայց մի հայդուկ, Խէչօ անունով, դառնում է տղայոց և յանդիմանում. «մի՞թէ ամօթ չէ մեզ հայդուկներիս յեա դառնալէլ ինչո՞ւ ենք այս զէնքերը կրում, զարդի՞ համար. ամօթ՝ ժողովուրդը մօտ ապագայում կարող է կոտորել, մենք նրա միակ պաշտպաններն ենք, թէկուզ կոտորենք էլ—պէտք է գնանք, յառաջ, դէպի երկիր»... Այս ոգևորիչ և նախատական խօսքերը ազդում են խմբի վրայ և նա առաջ է գնում ճանապարհին բերդերը հետամուտ են լինում ու նորից սկսում է կոխը.— ընկնողը՝ ընկնում է, իսկ մնացածները մթութեան մէջ բաժանում են իրարից ու առաջ են գնում մինչև Բողազ-Քեասան գիւղը, ապաստանում մի գոմի մէջ:

Իսկ Վազգէնը, որ Սարայի մօտ գոմում էր մնացել իր ընկերներով, երեկոյեան մարդիկ քաշելուց յետոյ, դուրս են գալիս ու շարունակում ճամբան:

Խմբից բաժանած տղորցից մի բանի հոգի, ճանապարհը կորցնելով մնում են դաշտի մէջ և ցրտից սառչում, մեռնում են. մի բանի հոգի էլ մտնում են Սարայ գիւղը. միւս օրը կառավարութիւնը լսում է ու բռնում նրանց, հէնց տեղն ու տեղը սպանում:

Խմբի մի մասը մտել էր Բողազ-Քեասան: Քրդերը լսում են դրանց այդտեղ լինելը և գալիս պաշարում են գոմը. խոտի խորձեր են թափում դռան առաջ և վառում, որպէս զի այդպիսով կարողանան գոմից դուրս հանել տղայոց: Յղերբը տեսնելով, որ ծուխը պիտի խեղդէ իրենց և չկամենալով կենդանի բռնելի՛ վճռում են մի յանդուգն քայլ անել, փամփուշտները դնում են հրացանների մէջ և իրար ետքից վայրկենաբար դուրս թռչում անընդհատ կրակելով հրացանները: Քրդերը շարում են այդ անակնկալից և սկսում են աջ ու ձախ կրակել, բայց մերոնցից ոչ ոք այդտեղ չէ ընկնում, մինչգեռ 10—12 քիւրդ է սպանւում, որոնց մէջ յայտնի սրիկայ քիւրդ Շաւէշը և հազարապետ Չնդին: Քրդերը թողնում են իրենց ձիերը և փախչում, որպէս զի ուրիշ աւելի ապահով դիրքեր գրաւեն: Յղերբն էլ հեծնում են դրանց թողած ձիերը ու բշուժ դէպի Ախտատաղ:

(Կր ԵԱՐԱՆԱԿԻ)

Հ Ա Ս Ա Ր Ա Կ Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

Ժ Ա Ն-Ժ Ա Կ Բ Ո Ւ Ս Ս Օ

(ԾՆՆԻԾԱՆ 200-ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻՔՈՎ)

(Վ.Լրց)

Խարհերի եւ ընտանիքի կառարկազորում

«Նոր Էլօիզը» բաւական ընդարձակ վէպ է, գրած ծայրէ ծայր նամակների ձևով: Այդտեղ դուրս է բերւած երկու կեանք: Մէկը ընթանում է Շվէյցարիայում, Լեման լճի ափին, միւսը՝ Պարիզում: Առաջինի մէջ Ռուսսօն կամեցել է բնական կարգը, բնութիւնը անձնաւորել: Երկրորդի մէջ հասարակական կարգը, քաղաքակրթութիւնը, Մէկը պատուաւոր է և առաքինի, համեստ և աշխատասէր, պարզունակ ու ժուժկար: Միւսը արատաւոր է ու մեղի, գոռոզ ու ծոյլ, զարծասէր ու շռայլ: Առաջինում տիրում է մի ներքին հանգստութիւն ու հաշտութիւն: Երկրորդում գրգիռ ու վրդովմունք: Մէկը առողջ է, միւսը վատասերւած...

Վէպի մէջ դուրս բերւած անձնաւորութիւններից ոմանք իրենց հոգեկան կազմով, իրենց բնաւորութեամբ մէկ կեանքի արձագանքն են. ոմանք իրենց աշխարհահայեացքով ու գործերով՝ արտայայտութիւնը միւս կեանքի: Այդ մարդկանց մէջ ընդհարում կայ, հոգիների ու հակամեծերի բաղխում, որ լցնում է բովանդակ վէպը: Բայց այդ ընդհարումը ուժգին չէ և բռնաւոր, արիւնհեղ չէ և կործանարար: Նա տարածւում է խորը ու լայն, նա հոգիների մէջ անսահման վիշտ ու տխրութիւն է առաջ բերում: Բայց այնուամենայնիւ նա չի կարողանում յաղթահարել անհասանելի և նրանց յաւիտենական, անհաշտելի թշնամիներ չի դարձնում: Բնութեան ձայնը, անշահախնդիր կամքը և ներքին բնութիւնը կարողանում են զեկավարել մարդկանց կրքերը: Անհատը այդ ընդհարման մէջ վերանորոգւում է բարոյապէս: Դասակարգային մոլորութիւններն ու նախապաշարութեան վերջիվերջոյ սրբագրւում են: «Նոր Էլօիզ»ի մէջ ամփոփւած է մարդու բարոյական և սօցիալական վերածնութիւնը՝ ընտանիքում և առհասարակ կեանքում:

Վէպը կառուցւած է սիրային պրօբլեմի վրայ: Մի բարոյական ու խելացի, աշխատասէր ու առողջ երիտասարդ, որ կոչւում է Սէն-Պրէօ սիրում է մի նորաստի աղջկայ, համեստ ու առաքինի Ժիւլիին: Նրանց սէրը բնութեան մաքուր ու անխարդախ օրէնքների տեսակետից՝ յարգելի է միանգամայն: Բնութիւնը օրհնում է այդ սէրը: Բայց հասարակութիւնը կայ, որ չի ուզում ընդունել այդ կապը և որ անիծում է, թշնամանում է նրանց: Ժիւլիի հայրը՝ Բարօն դ'Էտանտ, չի կարող մոռանալ իր հասարակարգի պահանջները, չի կարող

ուսնահարել իր գասակարգի արամագրութիւններն ու ոգին: Ժիւլին չի կարող ամուսնանալ մի «աննշան» երիտասարդի հետ: Այսպէս է ժամանակի հասարակական մօրալը: Մարդկանց ստեղծած կարգերը ծառանում են բնական զգացումների դէմ և աւերում անհասանելի երջանկութիւնը: Նախապաշարում, կեղծիք, չարակամութիւն, բռնաբարութիւն թոյլատրում է, անգամ խրախուսում այդ հասարակութեան մէջ: Անառակութիւնը յանցանք չի համարում. անմեղ սէրը համարում է: Կանայք իրաւունք ունին իրենց ամուսինների անկողինը շատերի առջ բանալ, աղջիկը իրաւունք չունի իր սիրած երիտասարդի համար իր սիրտը բանալ: Պոռնկութիւնը հրահանգում է գիտակցօրէն թէ անգիտակցօրէն. սէրը հալածում է և պատժում: Քաղաքակրթւած մարդը իր սալօնների մէջ, արձանների ու գեղարւեստական նկարների միջնորոտում, յամառօրէն պահել է հինաւուրց անասունը: Բնական մարդը, կանաչազարդ դաշտերի վրայ ու աստեղազարդ երկնքի տակ՝ կատարելագործել է իր հոգին, ազնւացրել է իր կրքերը և ստեղծել է մի հրաշալի ամօթխածութիւն:

Այսպիսի ծայրայեղ հակասութիւնների մէջ է ներկայանում կեանքը ժան-ժակ Թուսսօին: Եւ այդ հակասութիւնների մէջ նրա ժիւլին և Սէն-Պրէօն իրար սիրում են երկար տարիներ, երիտասարդական անշահախնդիր ու բուռն օգևորութեամբ: Շվէյցարիայի գեղեցիկ բնութիւնը, կապուտաչեայ լեռները, փառաւոր Ալպերը սնունդ են մատակարարել այդ սիրուն և նրա արմատները երկու զգայուն հոգիների մէջ չափազանց խոր թաղել:

Թուսսօն այս սիրոյ անալիզը, նրա սրտառու զաւարուժները և նրա ամբողջ պատմութիւնը զարմանալի պերճախօսութեամբ է ներկայացնում: Համաշխարհային գրականութեան մէջ այդ էջերը կը մնան իբրև գեղեցիկ հզօր արտայայտութիւններ:

Եթէ անգլիական գրականութիւնը աւել է մի Շէքսպիր՝ իբրև սիրոյ նուրբ արւեստագէտ, եթէ գերմանականը աւել է մի Գէօթէ՝ իբրև սիրոյ խոր երգիչ, ֆրանսականն էլ աւել է մի Ռուսօ, իբրև սիրոյ զգայուն ու պերճախօս պատմիչ:

Ժիւլիի և Սէն-Պրէօի սէրը չի մարմնանում երբէք, նրանք չեն կարողանում կապել ամուսնութեամբ: Բայց շնայելով դրան՝ այդ սէրը ապրում է միշտ, ապրում է մինչև գերեզման: Հասարակութիւնը կարողացաւ նրանց ֆիզիկական միացումը արգիլել, բայց նոյն այդ հասարակութիւնը չկարողացաւ բնութիւնը յաղթահարել: Ժիւլին իր հօր ցանկութեամբ ամուսնանում է ազնւական Վօլմարի հետ, նրանից երեխաներ է ունենում, բայց նրա հոգին միշտ էլ մնում է հաւատարիմ նախկին սիրածին: Եւ նա մեռնում է ազնիւ երիտասարդի պատկերը՝ առաջին՝ մի գեղեցիկ ու յուզիչ նամակ թող-

նելով նրա հասցէին, մի գերագոյն հրաժեշտի խօսք ուղղելով հին օրերի բարեկամին:

Այդ առաքինի կնոջ մահուան գիմաց դուք խորապէս վրդովուած էք, բայց և միւս կողմից հանգստանում էք՝ հոգու սրտապնդիչ յաղթանակը տեսնելով: Ժան-ժակ Թուսսօն այդ վէպի մէջ մարմնացրել է իր փիլիսոփայական աշխարհահայեացքը: Այսինքն ա՛յն, որ մեր ժամանակի հասարակարգի մէջ բնութեան զաւակները կրում են ամեն տեսակ անարդարութիւն, բայց և կարողանում են պահել իրենց գոյութեան հիմը, բնական բարութիւնը, իրենց հոգին: Այդ հոգին ընկճած է այսօր, բայց վաղը կարող է բարձրանալ և տիրել աշխարհին: Հասարակութիւնը կարող է աղարտել նրան առժամանակ, հասարակութիւնը կարող է լռեցնել նրա ձայնը—բայց պոկել մարդու խորքից և դէն նետել՝ այդ նա չի կարող:

Ժիւլին և Սէն-Պրէօն, հակառակ աշխարհի խստասրտութեան, սիրում էին միմեանց: Մարդիկ պահանջում էին, որ պատանի հոգիները նախ բան ամուսնութիւն՝ իրար օտար մնան: Նրանք չ'ենթարկեցին մարդկանց հրահանգին: Ներքին ձայնը բաւական էր նրանց: Ժիւլիի ամուսնութիւնից յետոյ նրանք՝ աշխարհի կարգով, կարող էին իրար ճաշակել: Մարդիկ բնաւ մանրակրկիտ չեն դէպի այդ հարցը: Բայց նրանց խղճմտանքի ձայնը կայ, որ այդ արգելում էր: Նրանք լսում են այդ նուրբ, այդ շիտակ ձայնին: Նրանք կրում են իրենց կեանքի դառնութիւնը խաղաղութեամբ և վեհաձնութեամբ: Երբ հոգին բարի է, տառապանքները մեղմանում են այնտեղ և վշտերը յուսահատութիւն չեն պատճառում: Ժիւլին և Սէն-Պրէօն ներքին փորձութիւններից դուրս են գալիս յաղթանակով և բարոյապէս ամրապնդած: Այսպէս է տեղի ունենում անհասանելի հոգու կատարելագործումը:

Միւս կողմից՝ Ժիւլիի ամուսինը, ազնւական Վօլմար, որ մինչ այդ ապրել էր բուռն ու շոտլ կեանքով, որ հետևել էր իր գասակարգի բոլոր սովորութիւններին—այս ինքնաբուխ ազնւութեան առջև կանգ է առնում յանկարծ: Երկու սիրահարների մաքուր խիղճը, նրանց բնական անմեղութիւնը, այդ անխարդախ բնութիւնը, այդ նահապետական դաշտերը, այդ անարատ բարքերը խորապէս ազդում են «մեծ հասարակութեան» ներկայացուցչին: Նա մոռանում է քաղաքակրթութեան կենտրոնները, մոռանում է աշխարհի շքեղութիւնը—ուր երբէք երջանկութիւն չէր զգացել—և ուժգին կապուում է այս գեղջուկ, այս հովակական միջավայրին:

Ընտանիքը նրա համար դառնում է սրբութիւն: Նա ներկում է նրան և ապրում է նրանով: Ցեղի է ունենում արիստոկրատի վերածնունդը:

Ժան-ժակ Թուսսօն այդ անձնաւորութեան մէջ պատկերացրել է հասարակական կարգի վերագարձը դէպի բնական կարգ: Այդտեղ են բուժում քաղաքակրթու-

Թեան վերբերելու Մարզը դառնում է այնտեղ բարի, երջանիկ ու իրապէս ազատ:

„Նոր Էլօփզը“ մի մարուր շունչ փչեց Ֆրանսիական գրականութեան և Երկար ժամանակ մարդիկ այսքան ուժեղ ձայն չէին լսել, որ նրանց կանչէր դէպի ներքին կատարելագործութիւն և լուսերեան սրամտութիւնն ու չոր հեգնութիւնը՝ այլ ևս որոնող հոգիներին սնունդ չէր տալիս: Ռուսսօի զգացմունքը, այս ծաւալուն ու մեծ զգացմունքը լցրեց դարը: Նրա երկի մէջ, սկզբից մինչև վերջը, մի բարոյական ոգի կար, որ ծանրօրէն իջաւ վար և նստեց տրամադրութիւնների վրայ: Ժան-Ժակ Ռուսսօն իր այդ վէպով խոր ցնցում առաջ բերեց բարբերի մէջ և յեղափոխեց նրանց: Դարի ծոյլ ու արատաւոր հասարակութեան մէջ առաքինութեան ձայնը բարձրացրեց: Վատասերած ազնւականութեան՝ աշխատանքի և անպաճոճ կենցաղի հրապոյրը հաղորդեց: Ժիլին, Սէն-Պրէօն, Վոլմարը դարձան վերածնութեան սիմբոլներ, անհասական ու ընտանեկան կատարելագործութեան կենդանի պատկերներ...

Այդ վէպով հիմնեց Ֆրանսիական բոմանտիզմը: Բնութեան բոյրը, լեռների շունչը, անտառների ձայնը, լճերի ժպիտը, դաշտերի երգը գրականութեան սիրելի աարբերը դարձան: Զգայնութիւնը, ոգևորութիւնը, անուշ կրքերը, հեացող սերը՝ հեղինակների առանձին ուշադրութեան արժանացան: 19-րդ դարի բոմանտիկ մեծ գրողները շատ բան ստացան Ժան-Ժակ Ռուսսօի այդ յուզիչ գործից:

Շատօրբիան, Լամարտին, Ալֆրէդ դը Միւսէ, Վիկտոր Հիլգօ և շատ ուրիշները Ռուսսօի գրական վաստակից սկզբնաւորւեցին:

Այդ վէպի մէջ է սկսած նաև 19-րդ դարի ռեալիզմը: Տեղի նկարագրութիւն, միջավայրի հոգեբանութիւն, տան, շրջապատի, բակի, դրացիի պատկերներ ու տեսարաններ՝ արտայայտած են ուշադրութեամբ և գեղարևեստական տրամադրութեամբ: Այս ռեալիզմն է, որ Ֆրանսիայում մեծ փայլ չստացաւ և որ անցաւ Անգլիա, Ռուսաստան, մեծ արևեստագէտներով զարգանալու համար:

Ռուսսօի գրական ազդեցութիւնը մեծ եղաւ նաև Գերմանիայում: Այս երկրի այն նշանաւոր, փոթորկալի շրջանը—որ տեղական որոշումով կոչւում էր „Sturm-und-Drang“—ոգևորութեան երկու աղբիւր ունէր՝ Շեքսպիր և Ռուսսօ: Եւ Գէթթէի պէս մի հանճարեղ հեղինակ, իր չքնաղ „Վերթէր“—ին բնութեան շունչ տալու համար, Ռուսսօից ներշնչեց...

Մարզու բարոյական կատարելագործումից և ընտանեկան վերանորոգութիւնից յետոյ՝ Ռուսսօն անցնում է հասարակական կազմին և բաղաբական հիմնարկութիւններին: Այս է կազմում նրա հաշակաւոր „Contrat social“-ի նիւթը:

VI

Հասարակութեան վերակազմութիւնը

„Մարզս ծնւած է ազատ, և ամենուրեք շղթաների մէջ է“: Այս պատմական նախագասութեամբ է սկսում Ժան-Ժակ Ռուսսօի „Ընկերային Դաշինքը“: Ի՞նչպէս տեղի ունեցաւ այդ չարաշուք փոխանցումը, ի՞նչպէս կատարեց ազատ մարզու ստրկացումը—հեղինակն այդ հարցը չէ քննում: Մինչև այսօր էլ հասարակական գիտութիւնները չեն լուսաբանել այն վայրկեանը, երբ նախնական „ազատութիւնը“ աղարտոււմ է և երբ սկիզբն է առնում հնազանդութիւնը: Այսքանը միայն պարզ է ժընեցի փիլիսոփայի համար, որ հասարակական սիտեմի մէջ կայ, գոյութիւն ունի այդ անհասարկութիւնը:

Այս անհասարկութիւնը նրա կարծիքով՝ իր աւուր է: Նա իրողութիւն է միայն Մարդիկ ո՛չ իր աւուր ունին ստրկացնելու և ո՛չ պարտականութիւն՝ ստրկանալու: Իւրեք կատարում է թէ մէկը, թէ միւսը—կատարում է ուժեքի յարաբերութեան հետեանքով և ոչ իր աւուրքի հիման վրայ: Ամեն ժամանակ և ամեն տեղ մարդիկ կարող են՝ իրենց բնական ազատութիւնը ձեռք բերելու համար՝ կանգնել մի իրողութեան դէմ և մի նոր իրողութիւն պահանջել: Ոչ մէկ իրաւունք և ոչ մէկ պարտականութիւն չի կարող յաւիտենապէս պահել այն կարգը, որ հին ուժերի յարաբերութեան արդիւնք է և որ նոր ուժերի ազդեցութեամբ պէտք է վերանայ:

„Որքան ժամանակ մի ժողովուրդ հարկադրւած է հնազանդւելու և հնազանդուում է՝ լաւ է անում: Հէնց որ նա կարող է թօթափել մի լուծ և թօթափում է՝ աւելի լաւ է անում“: Նշանակում է թէ՛ երբ ժողովրդին հնազանդեցնում են՝ ուժով են հնազանդեցնում և ոչ իրաւունքով: Իւրեք ժողովուրդը հնազանդուում է՝ անկարողութեամբ և հնազանդուում և ոչ պարտականութեամբ: Իշխանաւորները և նրանց իդէօլոգները այդ իրողութիւնից եզրակացրել են պարտականութեան և իրաւունքի սիտեմը: Քանի որ ես քեզ տիրում եմ, քանի որ դու իմ իշխանութեան ենթակայ ես փաստօրէն՝ նշանակում է, թէ ես իր աւուր ունիմ քո կամքի վրայ և դու պարտականութիւն ունիս հետեւելու իմ կամքին:

Ժան-Ժակ Ռուսսօն մերժում է այդ տեսութիւնը և չի նոյնացնում ուժը իրաւունքի հետ: „Ուժը ֆիզիկական կարողութիւն է: Իս չեմ հասկանում, թէ ի՞նչ բարոյական կարգ կարող է նրանից սկզբնաւորւել: Տեղի տալ ուժին—նշանակում է կատարել մի սկսած հրատեղութեան և ոչ թէ կամքի... Մի վայրկեան ենթագրեմք՝ թէ (ուժի մէջ) կայ այդ կարծեցեալ իրաւունքը: Ես ասում եմ, որ նրանից անբացատրելի խառնաշփո-

Թուժիւն գուրս կը գար Որովհետեւ, եթէ ուժն է իրաւունք ծնում՝ հետեանքը փոխուում է պատճառի հետեւին մի ուժ, որ յաղթում է առաջինին՝ յաջորդում է նրա իրաւունքին։ Կէնք որ կարելի լինի չհնազանդել անպատճուրէն, կարելի կը լինի նաև չհնազանդել օրինաւորապէս, և որովհետեւ ամենաուժեղն է, որ իրաւունք ունի՝ նշանակում է թէ մարդիկ կ'աշխատեն ամենաուժեղը լինելու։ Արդ, ի՞նչ է այն իրաւունքը, որ կորչում է ուժի տեղատուութեամբ։ Եթէ պէտք է հնազանդել անկարողութեամբ, կարիք չկայ հնազանդել պարտականութեամբ։ Իւրեք ելլ ևս հարկադրուած չենք հնազանդելու, այլ ևս պարտաւոր էլ չենք։ Պարզ է, որ իրաւունք բառը ոչինչ չի աւելացնում ուժին։ Կա ոչինչ չի նշանակում։

Որքան, սոսկական իրողութեան վրայ հիմնել, այս կամ այն դարի ամօթաբեր փաստը սկզբունք ընդունել, այս կամ այն բնական շարագործութիւնը բաւարար պատճառ համարել և մարդկանց բազմութիւնը յաւերժօրէն գերութեան մէջ պահել — սա բնաւ իրաւունքի խնդիր չէ։ Սա միայն ուժի հարց է։ Այսպէս, Ռուսոսի փիլիսոփայութեան համաձայն՝ իրաւունքը չէ բղիւղում ուժից, նա իր անունը չէ ստանում հասարակական գոյութիւն ունեցող սիստեմից և քաղաքական գոյութիւն ունեցող կարգից։

Մտեղ է ազդել իրաւունքի ուժը և թաղած նրա արմատը։ Առանց ատանման ու առանց շփոթութեան՝ ծանծաղ Ռուսոսն դիմում է իր հիմնական մտքին և յարտարարում է, որ իրաւունքը բնութեան մէջ է։ Մարդիկ իրենց իրաւունքը հանում են ոչ թէ մեր հասարակակարգի այս կամ այն անիրաւութիւնից, այլ բնութիւնից, որ մշտապէս ողատ է։ Իրաւունքը գալիս է մարդ էութիւնից իսկ։

Այսպէս է սկզբնաւորում բնական իրաւունքի հռչակաւոր թէօրիան։ Կարևորը և առաջնակարգը այն իրաւունքը չէ, որ գոյութիւն ունի կեանքում այս կամ այն պատճառով, այս կամ այն ուժի ազդեցութեան տակ — Կարևորը այն իրաւունքն է, որ գտնուում է բնութեան մէջ և որի համաձայն մենք պարտական չենք այս կամ այն իշխանութիւնը ընդունելու։ Այդ իրաւունքի հիման վրայ՝ մենք կարող ենք տալ այն այսօրայ կարգը և իրագործել բնական ազատութիւնը։ Անշուշտ, դատարանները չեն կարող գուրս գալ այն օղակից, որ որոշ կազմ և որոշ իշխանութիւն պատրաստել են նրանց համար։ Կրանք ենթակայ են գոյութիւն ունեցող իրաւունքին։ Բայց կեանքը իւրը չէ դատապարտած յախտեանապէս այդ օղակի մէջ մնալու։ Կա կարող է ամեն վայրկեան լուծել այդ օղակը, նոր իրաւունք տալ աշխարհին և նոր կարգեր իրագործել։ Այս պատմական աշխատանքի մէջ նա լուսաւորում, ներշնչում է բնական իրաւունքից։ Եթէ չլինէր բնական

իրաւունքի գիտակցութիւնը՝ մարդկութիւնը երբէք իդէալներ չէր ունենայ և յառաջագիտութիւնը դատարկ, անիմաստ բառ կը դառնար։ Աշխարհիս եւօլիսիոնի և ռէօլիսիոնի մէջ չափազանց նշանակելի է այդ իրաւունքի գերը։ Կա է ուղղութիւն ապիս արդարութեան գաղափարին, նա է առաջնորդում մարդկայնութեան տեսակետը։ Սրբական իրաւունքը, որ հին դարերում իրողութիւն էր — այսօր չկայ այլ ևս։ Ի՞նչ սկզբունքի հիման վրայ այդ չարաշուք հաստատութիւնը, այդ փաստը վերացաւ աշխարհից, յԱւատական իրաւունքը, որ երկար ժամանակաշրջանի ընթացքում գործում էր անխափան — այսօր յաղթահարուած է արդէն։ Պատմութիւնը ի՞նչպէս և ի՞նչ անունով կուեց դրանց դէմ։ Միջնադարին ընդհարումների ժամանակ, պատերազմի մէջ, մինչև վերջին թակակները ամեն տեսակ բարբարոսութիւն իրաւունք էր։ Այժմ առաջ է եկել մի նոր գործո՞ւ՝ «մարդկայնութեան սկզբունք» (Principe de l'humanité) անուն տակ՝ որ կարծում է պատերազմի սարսափելի իրաւունքը և սանձահարում է դժոխային ախտերը։

Ի՞նչ են նշանակում այդ փաստերը։ Ի՞նչ են ապացուցանում նրանք։ Այն, որ գոյութիւն ունեցող իրաւունքը, իրաւագէտների «դրական իրաւունքը» չէ կարող ընթացք տալ կեանքի խորունկ պահանջին։ Այն, որ մարդկութեան անսպառելի իդէալի ուժով այսօրայ «դրական» իրաւունքը՝ վաղը դառնում է ցնորք, այսօրայ «փաստը» վաղը դառնում է անէութիւն։ Իւրեք ելլ «դրական» իրաւունքից բացի՝ մարդս չունենար ուրիշ իրաւունք՝ հասարակական կեանքը կը ներկայացնէր մի մշտնջենական ստրկութիւն։ Այս ստրկութիւնից հանելու համար է արժէքաւոր ծանծաղ Ռուսոսի «բնական իրաւունքը»։ Այստեղ պէտք է տեսնել նրա մեծագոյն ճշմարտութիւնը և պատմական գերը։

Բնական վիճակի մէջ — Ռուսոսի կարծիքով — բնական իրաւունքը կաթարեալ է։ Մարդկային ազատութիւնը այնտեղ ուրիշ սահման չէ ճանաչում, բայց եթէ իր սեփական ուժը։ Այնտեղ մարդս ամեն բանի վրայ իրաւունք ունի։ Հասարակական կարգի մէջ այս իրաւունքը անհրաժեշտօրէն սահմանափակում է։ Մենք տեսնք նախընթաց էջերի վրայ, որ Ռուսոսն անհնարին է համարում հասարակական սիստեմի ունչացումը և բնականի վերագարձը։ Ցեսանք նաև, որ նա բնական առաւելութիւնները սկզբունք ընդունելով՝ նպատակադրել էր հասարակական մարդու այդ առաւելութիւնները վերածնելու։ Այսօրայ մարդը չի կարող թօթափել իր վրայից բազմաթիւ դարերի ժառանգութիւնը։ Նա կարող է նոյն անալ բնական մարդու։ Բայց նա կարող է մօտենալ նրան։ Այս է կենսարժանի միտքը։ Ռուսոսի ամբողջ գրականութեան և փիլիսոփայութեան, Հասարակութիւնը նա համարում է անհրաժեշտ փաստ։

Եւ կարծում է, որ հասարակութիւնը կարող է նաև օգտակար դառնալ, եթէ իր մէջ բնական արդարութեան շունչը մտցնի Ենչպէս իրագործել հասարակական կազմի մէջ բնական առաւելութիւնները Ահաւասիկ այն հիմնական հարցը, որ Ռուսսօն դնում է այսպէս.

«Գտնել համախմբման մի ձև, որ պաշտպանի և հովանաւորի համայնական ուժերով անձը և բարիքը ամեն անդամի, և որի միջոցով իւրաքանչիւրը միանալով միւսին՝ ենթարկւի սակայն միայն իրեն և մնայ ազատ, ինչպէս առաջ»:

Այս է նրա քաղաքական սկզբունքը, որ առաջարկում է առանց վերապահութեան և խոր համոզումով Ընկերային դաշինքը այդ հիմքերի վրայ պիտի կառուցւի՝ արգասաւոր և հաստատուն լինելու համար: Առանց դրան՝ հասարակութիւնը կը դառնայ սարկուժեան միջոց և անիրաւութեան վայր: Եւ այդ սկզբունքի համաձայն՝ «մեզանից իւրաքանչիւրը դնում է հաւաքականութեան մէջ իր անձը և իր բոլոր կարողութիւնը, ընդհանուր կամքի գերագոյն առաջնորդութեան տակ»: Այս ընդհանուր կամքը Ռուսսօի քաղաքական սիստեմի մէջ երևան է գալիս, իբրև միակ գերիշխանը: Նրանից բարձր ուրիշ գերիշխանութիւն նա չէ ճանաչում և ամենևին օրինաւոր չէ համարում «Ամեն գերիշխանութիւն եղնում է ժողովրդից» — ահա թէ ուր է տեղադրուած այդ հռչակաւոր տեսութիւնը, որ այնքան ընդհարումների և այնքան հերոսական պայքարների հիմք ծառայեց:

Ժան-ժակ Ռուսսօն իր «Contrat Social»-ով գեղեցկօրէն պաշտպանեց նորագոյն ռամկավարութեան այդ հաւատարմը՝ և նրա իրականացման ամենաուժեղ զարկը աւաւ: Գրանսիական Մեծ Եղաւորութեան ժամանակ, մանաւանդ նրա երկրորդ ու երրորդ շրջանում, ժընևցի փիլիսոփան ներկայանում էր հասարակական վերածնութեան հեղինակաւոր մարգարէն: Բաղաքական գործիչները, նոր հասարակական հիմնադիրները նրա իդէալներովն էին սննդուում այդ տիեզերական դիւցազնավալ կերտելիս: Ժան-ժակ Ռուսսօի բարոյական և իրական ազդեցութիւնը մեծ էր նաև 19-րդ դարում, յանուն ժողովրդական գերիշխանութեան մղած բոլոր պայքարների մէջ: «Contrat Social»-ը սերունդների համար այդ գերիշխանութեան աւետարանն է եղել:

Բաւականանալով հիմնական սկզբունքների այս համառօտ ցուցադրութեամբ՝ չենք մտնում «Ընկերային դաշինք»-ի մանրամասն վերլուծման մէջ: Ամբողջ գործը բղխում է այդ նախադրեալներից և զարգանում է նրանց վրայ: Բնական իրաւունքը ու ժողովրդական գերիշխանութեան իդէալը տոն է տալիս նրա իւրաքանչիւր էջին և շունչ է փչում բովանդակ շինւածքին:

Այդ աշխատանքով Ռուսսօն ամբողջացրեց իր աշ-

խարհահայեացքը: Անհատականութեան իդէալը — որի ջերմ տեսարանն էր եղել իր նախորդ երկերում — բնաւ չէր ազաւազուում «Ընկերային Գաշինք»-ի մէջ: Ընդհակառակն. այդ անհատականութիւնը այստեղ հիմնաւորուում է և ապահովոււմ: Ընկերական դաշինքներին մի վերջնական նպատակ չէ: Նա մի միջոց է մարդու ազատութիւնը իրական դարձնելու: Ընդհանր նրան անհատականութիւն կը մնայ միայն խօսք, գեղեցիկ ու վսեմ, բայց միշտ ենթակայ աւերումի ու բռնաբարման: Հաւաքականութեան այն սկզբունքը, որ ներկայացնում էր Ռուսսօն՝ անհատականութեան հետ հաշտ էր էապէս և նրա հաւատարիմ զօրավիգն էր: Եթէ մարդս հասարակական էակ է և եթէ հասարակութիւնը անհրաժեշտ ու անխուսափելի փաստ է՝ ապա մարդկային ազատութիւնը ընկերական դաշինքով և ընկերական դաշնի մէջ միայն հնարաւոր է: Իրերի բնութեան հետ աւանքն է սա...

Այսպէս առաջացաւ Ժան-ժակ Ռուսսօի հասարակական-փիլիսոփայական սիստեմը: Եւ որքան էլ այդ սիստեմը կենտրոնախոյս կողմեր շատ ունենայ, որքան էլ այս կամ այն մասը անմշակ և անհիմն լինի — ընդհանուր գործը այնուամենայնիւ կանգուն է և առողջ:

Ապրելով 18-րդ դարի միապետական-բռնակալական կազմի մէջ, շարժելով ֆրանսիական միջավայրի արհեստական ու հիւանդոտ հասարակութեան մէջ — Ռուսսօն խորին անհրաժեշտութիւն զգաց ծառանալու այդ կարգերի և այդ բարքերի դէմ: Ես այս հոգեբանական դժւարին վայրկեանի համար միանգամայն հասկանալի են այն ծայրայեղութիւններն ու միակողմանիութիւնը, որ երևան են գալիս նրա երկերում: Ատաւսերած կեանքը շտկելու բուռն և անկեղծ ցանկութեան մէջ՝ նա չափազանցեց իր եռանդը և սաստկացրեց իր նախանձախնդրութիւնը: Այս պատճառով նրա քննադատութիւնը «հասարակական կարգի» դէմ որոշ մասերում եղու անարդար և նրա ներքողը «բնական կարգին», գրեթէ միշտ, եղաւ անվերապահ: Բայց այդ չափազանցեալ նախանձախնդրութիւնը և այդ անվերապահութիւնը ծնունդ տւին այն մեծ իդէալին, որ սաւառնում է նրա գործերի վրայ և որ ցուցնում է մեզ երջանկութեան ուղին:

Միակողմանիութիւնները, ծայրայեղութիւնները անհետանում են ժամանակի ընթացքում — մնում է բունը, էութիւնը՝ արգասաւոր և կենդանի: Նրա մէջ է պարունակում այն խոշոր ուժը, որ ներգործեց մարդկային մտքի բազմատեսակ արդիւնքների վրտի որ ցնցեց յետնորդ սերունդներին և որ ողողեց այնքան երկիրներ:

Ժան-ժակ Ռուսսօի ազդեցութիւնը բաղաքակրթութեան պտտմութեան մէջ լայն ու խոր եղաւ: Նա տարածեց գեղարեստագէտների, մանկավարժների, փիլիսոփաների, իրաւագէտների, ընկերաբանների, բարոյա-

գէտներն վրայ եւ ամեն տեղ էլ նա հրապուրեց մեծերին, հանձարներին գերմանացի կանաք, նորագոյն փիլիսոփայութեան այդ յաղթական սիւնը ամենամեծ համակրութեամբ էր խօսում նրա մասին իսկ ուսական աշխարհի տիտանը, Տօլստոյ, յայտարարում էր, թէ ինքը երկու տեղից է բան սովորում — Աւետարանից և Ռուսսօփոյ:

Իր ժամանակակիցների մէջ՝ Ռուսսօն ամենից համարձակը եղաւ և ամենից արմատական վերանորոգիչը: Սօցիալական խնդիրը նա ըմբռնեց այնպէս շիտակ և այնպէս խորը, ինչպէս ոչ որ չէր ըմբռնել 18-րդ դարի բովանդակ տարածութեան վրայ քաղաքական անհասարկութեան հետ նա կապեց անտեսական անհասարկութիւնը և մարդկութեան ապագան այդ երկու փաստի վերացման մէջ տեսաւ: Նա բննադատում էր բռնակալներին, որ ստրկացնում են, բննադատում էր և հարուստներին, որ թշուառութիւն են առաջ բերում: Տասնիններորդ դարի հռչակաւոր ընկերաբանները, անշուշտ, սօցիալական հարցն աւելի ճիշտ գրին և նրա համար աւելի բանաւոր լուծում գտան: Բայց Ռուսսօն էլ արաւ այն առաւելագոյնը, ինչ որ 1760-ական թւականների կեսերը և այն ժամանակայ միջավայրը կարող էր թողարտել:

Եւ այս առաւելագոյնը վերջին դարի հասարակական իդէալների համար եղաւ կարևոր ու նշանակալից սկզբնաւորութիւն:

Մեծ գաղափարները միանգամից չեն ծնուում: Նրանք երկար ժամանակ պատրաստուում են, շրջան են գործում այս կամ այն մտքի, այս կամ այն սխտեմի մէջ: Ռուսսօն 19-րդ դարի այդ մեծ գաղափարների հեռատես նախապատրաստողներից մէկը հանդիսացաւ: Նրա գերը այդ տեսակէտից ևս պատմական է...

Ժան-ժակ Ռուսսօն իր փոթորկալի կեանքը անկեղծօրէն ու մեծ սիրով մարդկութեան դատին նւիրաբերեց: Եւ այսօր մարդկութիւնը երախտագիտութեամբ է յիշում նրա անուներ և յարգանք է մատուցանում նրա գործին...

Ս. ՆՐՈՒԱՆԵԱՆ

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թիւրքիոյ և Բալկանեան միւս երկիրների ընկերվարական կուսակցութիւնները հրատարակեցին պատերազմի ուղիւ շրջաբերական կոչ, որ սպառնում էր կրճատումով:

ՊԱԼՔԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՓՈՒՔԻ ԱՍԻՈՅ

Ա Շ Խ Ա Տ Ա Ի Ո Ր Ժ Ո Ղ Ո Վ Ի Դ Ի Ն

Հ Ա Ն Բ Ա Յ Ի Ն Կ Ա Ր Ծ Ի Ջ Ի Ն

Ջարհուրելի պատերազմը մեր գուռներուն առջև հասած է: Երբ այս սողերը լոյս տեսնեն, ան հաւանա-

բար կատարած իրողութիւն մը պիտի ըլլայ Բայց մենք, պալքանեան երկիրներու և Մերձաւոր-Արևելքի — զոր պատերազմը կը հարածէ աւելի ուղղակի կերպով — ընկերվարականներս, պիտի շտարիք ազգայնամոլ հոսանքէն, ու ա՛յլ աւելի կորովի կերպով պիտի բարձրացնենք մեր ձայնը պատերազմին դէմ, անոր դիմաց հանելով խաղաղութեան և միջազգային համերաշխութեան մեր իտէալը:

Կը բողոքենք ու կը հրաւիրենք բանւորական ու գիւցիական զանգուածները ու բոլոր անկեղծ տէմօքրատները, որպէս զի մեզի միանան, ուժգին բողոք մը բանաւոր համար պատերազմին դէմ, որ ամենէն աւելի աղէտալի հեռանքներ կը բերէ իր հետ:

Թէ՛ յաղթողները և թէ՛ յաղթուողները պիտի տեսնեն, որ զիականերու և աւերակներու կոյտերու վրայ, աւելի զօրաւոր ու աւելի ամբարտաւան երևոյթով պիտի բարձրանան միլիտարիզմը, պիւրօքրասիւն, քաղաքական ռէաքսիօնը և ելեմտական շահագիտութիւնը՝ ծանր տուրքերու, ապրուստի սղացման, շահագործման ու աշխատաւոր զոնգուածներու սև թշուառութեան իրենց սովորական թափորով:

Պատերազմը արդարացնելու համար՝ պալքանեան պետութիւններու ազգայնականները կը յիշեն անոնց ազգային միութիւնը իրականացնելու կամ գոնէ անոնց ազգակիցներուն համար թրքական տիրապետութեան սակ քաղաքական ինքնօրինութիւն մը ձեռք բեմելու անհրաժեշտութիւնը:

Անշուշտ, ընկերվարական կուսակցութիւնը չէ, որ պիտի ընդդիմանայ իւրաքանչիւր ազգութիւն տարրերուն քաղաքական միացման իրագործումին: Այն իրաւունքը, զոր ազգութիւնները ունին ինքնավար կեանքի մը, ուղղակի հետևանքն է քաղաքական և ընկերային հաւասարութեան, և դասակարգի, կաստայի, ցեղի ու կրօնքի բոլոր առանձնաշնորհումներուն ջնջման, զոր կը պահանջեն ընկերվարականները: Բայց այս միութիւնը պիտի իրականանայ, երբ Թիւրքիոյ բնակչութիւններն ու հողերը բաժնին պալքանեան փոքր պետութիւններուն միջև:

Ազգայնական փաստը պալքանեան կառավարութեան համար պատրակ մըն է միայն Իրենց քաղաքականութեան իրական շարժառիթը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ անտեսական և հողային տարածման այն ձգտումը, որ կը յատկանշէ դրամատիրական արգիւնաբերութիւն ունեցող բոլոր երկիրները: Թիւրքիոյ դրացիները անոր քով կը փնտռեն այն միւլետոյն շահերը, զորս կը հետապնդեն փոքր պետութիւններուն ետև պահելու տած մեծ տէրութիւնները: Անոնք հրապարակներ կ'ուզեն՝ տեղաւորելու համար իրենց ապրանքները, իրենց դրամագլուխները և պիւրօքրատական պաշտօնեաններու այն մեծ թիւը, որուն համար այլ ևս տեղ չկայ Մայր երկրին մէջ:

Բայց ի վեր հանելով պալքանեան երկիրներու ծանր պատասխանատուութիւնը մօտալուստ պատերազմին մէջ, ու նաև անցեալին մէջ՝ երբ կ'արգիլէին Թիւրքիոյ ներքին բարեկարգութիւնը, մենք չենք ուզեր բնաւ պակասցնել թիւրք կառավարութիւններու պատասխանատուութիւնը: Զանոնք ալ պիտի մասնանշենք քաղաքակիրթ աշխարհին առջև, կայսրութեան ժողովուրդին առջև ու մասնաւորաբար իսլամ զանգւածներուն առջև, որոնց աջակցութեամբ է որ կրցած են շարունակել իրենց տիրապետութիւնը:

Ազատութեան և հաւասարութեան չգոյութիւն՝ ազգութիւններու համար, ապահովութեան ու երաշխաւորութիւններու չգոյութիւն քաղաքացիներու կեանքին, իրաւունքներուն և ինչքերուն համար, արդարութեան և լաւ կազմակերպւած ու անկողմնակալ վարչութեան մը չգոյութիւն. ահա թէ ինչ բան կարելի է մեղադրել թրքական ղեկավարին: Ան պահպանեց հարկային ամենածանր և ամենաճշդի սխալէմ մը. խուլ մնաց իսլամ և ոչ իսլամ բանւորներու և գիւղացիներուն համար բարենորոգումներու ամեն պահանջի, պաշտպանելով միայն աւատակետներն ու զինւած թափառական ցեղերը՝ գիւղերու անպաշտպան երկրագործներուն դէմ: Իրենց առածի կարգ անցած անգործութեամբ, թրքական կառավարութիւնները ուրիշ բան չէր ըրած, բայց եթէ առաջ բերել ու պահպանել թշուառութիւնը, տգիտութիւնը, գաղթականութիւնը ու աւագակութիւնը, խմբական ջարդերը Անատոլիի և Իոնիէի մէջ, մէկ բառով անիշխանութիւնը, որ այսօր իբր պատերազմ կը ծառայէ միջամտութիւններուն և պատերազմին համար:

Նոր ղեկավար վրայ դրած յոյսերը թէ վերջ պիտի աայ անցեալին՝ նոր քաղաքականութիւն մը սկսելով, ի դերև ելան: Իրարու յաջորդող երիտասարդ-թիւրք կառավարութիւնները ո՛չ միայն շարունակեցին անցեալին սխալները, այլ և Թիւրքիոյ շնորհած կարծեցեալ փարլըմանթարիզմի մը հեղինակութիւնն ու փրէսթիթը գործածեցին՝ գործադրելու համար ապագայնացման և հարստահարութեան սխալէմ մը, պիւրօրբ թափանչ ծայրայեղ կեդրոնացում մը, որ կը խեղդէր ազգութեանց իրաւունքները և աշխատաւոր զանգւածներու պահանջումները:

Նոր ղեկավար մարդիկը նոյնիսկ կերպով մը գերազանցեցին նախորդը՝ կառավարական սխալէմ դարձնելով քաղաքական հակառակորդներու սխալէմատիք սպանութիւնը:

Կ'ընդունինք որ ժողովուրդները — ու միայն ժողովուրդները — իրաւունք ունին փոխելու զիրենք ճշդող ղեկավարները և անօրինելու իրենց բախտը: Պատերազմին դէմ, զոր մենք ամբողջ ուժով կը դատապարտենք՝ իբր միջոց քաղաքական ու ընկերային հարցերը լուծելու, մենք կ'առաջարկենք գիտակից ու կազմակերպւած զանգւածներու բոլոր միջոցներով ներգործութիւն մը:

Ազգայնականներու արիւնոտ խռատին՝ որ է պատերազմով խաղալ ժողովուրդներու բախտին հետ, սակարկել անոնց իրաւունքներուն և անոնց հողերուն վրայ, մենք կը պատասխանենք շեշտելով առանց ցեղի և կրօնքի խտրութեան Պալքաններու և Մերձաւոր Արևելքի բոլոր ժողովուրդներուն սերտ և ամենառամկավարական միութեան մեր խռատը, որ արդէն հռչակած է 1909-ին Պելկրատի ընկերավարական միջպալքանեան համաժողովին մէջ:

Արևելեան Եւրոպայի ժողովուրդներուն այս դաշնակցութենէն դուրս, իրենց համար հնարաւոր ու աւակական ազգային միութիւն չկայ, ո՛չ ալ տնտեսական ու ընկերային արագ յառաջդիմութիւն:

Արենց զարգացումը շարունակ սպառնալիքի պիտի ենթարկուի ներքին ղեկավարի և օտար տիրապետութեան վերադարձներով:

Գալով մասնաւորապէս Օսմանեան կայսրութեան, կը նկատենք որ իր ներքին յարաբերութիւններուն մէջ արմատական բարենորոգում մը միայն կրնայ խաղաղութիւնը և նորմալ կեանքը վերահաստատել, հեռացնել միջամտութիւններն ու պատերազմները և հնարաւոր դարձնել Պալքաններու ռամկավարական դաշնակցութիւնը:

Կէս դարու հնութիւն ունեցող և կարծաւու ռամկավարութենէ մը ժառանգ մնացած հին առաջադիմութիւնները նորոգելու փորձով չէ, որ թրքական կառավարութիւնը պիտի կարենայ ազգութիւններու հարցը լուծել, այլ կատարեալ հաւասարութիւն շնորհելով, որ կ'իրականանայ միայն այն ատեն, երբ կատարեալ ինքնօրինութիւն արևի ազգութիւններուն՝ իրենց կուլտուրական հաստատութիւններուն համար — դպրոց, եկեղեցի և լին — ու նաև տեղական ինքնավարութիւն (self-government) հաստատելով գաւառներու, գաւառակներու և գիւղատնակներու մէջ՝ ազգութեան և կուսակցութիւններու համեմատական ներկայացուցչութեամբ և լեզուներու հաւասարութեամբ:

Անկողմնակալութեան երաշխիքներ կրնայ տալ միայն այնպիսի վարչութիւն մը, ուր կայսրութեան բոլոր ազգութիւնները ներկայացւած են:

Ազգային բարենորոգումը, հարկային բարենորոգումը, ընկերային օրէնսդրութիւն մը և հաւաքումի ու գործադուլի իրաւունքներուն երաշխաւորութիւնը միայն իսլամ և ոչ-իսլամ բանւորական ու գիւղացիական զանգւածներուն կրնայ տալ այն նւազագոյն գոհացումը, որ զանոնք պիտի կապէ նոր ղեկավարին:

Այս բարենորոգումները կրնան անխորժ գալ թրքական պիւրօրբասիին, այսինքն իրենց առանձնաշնորհումներուն կապւած մէկ բանի հազար անձերու, բայց վերջին ծայր օգտակար պիտի ըլլան թիւրք ժողովուրդին, զոր ներկայ ղեկավարը կը պարտաւորեցնէ միայն զինւոր ու

ոստիկան-զինուոր դառնալ ու վազել բոլոր սահմանագլուխներն ու գաւառները՝ կուելու համար այն աղէտներուն դէմ, զորս պիւրորբաթական անկարող օլիկարշին կը կուտակէ այս երկրին վրայ:

Օսմանեան կայսրութիւնը յուզող մեծ հարցերուն լուծումը պիտի երաշխաւորէ իսլամներու ազգային ապահովութիւնը և թոյլ պիտի տայ անոնց, որ հանգստութեամբ աշխատին իրենց քաղաքական, անտեսական ու ընկերային զարգացման:

Ահա՛ այն ծրագիրը, որուն իրագործման համար կուտայ կ'ընենք ոչ միայն Պալքաններու այլ և Միջագային Ընկերվարական կուսակցութեան, փրօլթարիային աջակցութեան:

Ի՞նչը, Պալքաններու և Մերձաւոր Արևելքի ընկերվարականներու, բարձր գիտակցութիւնը ունինք այն կրկնակ դերին, որ մեզի կը վիճակի համաշխարհային փրօլթարիային ու մեզի հանդէպ Դէմ կանգնելով կառավարութիւններու և ազգայնամոլ մամուլին կողմէ շղթայազերծած պատերազմասէր հոսանքին, պայքարելով սխալ դաստիարակութեամբ մը — ժողովուրդներու կողմը և դասակարգերու տիրապետութիւնը տեւական դարձնելու համար — արմատացած ու սնուցած զգացումներուն դէմ, մենք անվհատ կերպով պիտի կատարենք միջազգային համերաշխութեան մեր պարտականութիւնը: Բրովհեաւ պէտք չէ աչքէ հեռացնել, որ Պալքաններու պատերազմը իր մէջ կը կրէ անմիջական վտանգ մը համաշխարհային խաղաղութեան համար: Ասկէ զատ, գրգռելով մեծ պետութիւններու դրամատիրական ախորժակները, անոնց քաղաքական կեանքին մէջ գերակշռութիւն տալով էմփերիալիսթ, աշխարհակալութիւններու ծարաւի տարրերուն, պատերազմը ոչ միայն վէճ առաջ պիտի բերէ ազգութիւններուն միջև, այլ և գիրկընդխառն կուի — քաղաքային պատերազմ — դասակարգերու միջև:

Դրամատիրական կառավարութիւնները, որոնք այսօր ջանազան երկիրներու փրօլթարիային յաջորդական յաղթանակներէն ցնցած են մինչև իրենց վերջին պատենէններուն մէջ, պիտի օգուտին իրենց ներկայացող առիթէն՝ ժողովրդային զանգւածներու արիւնին մէջ խեղդելու և ճնշիչ օրէնսդրութեամբ մը անշնչացնելու համար մեր ազատագրութեան, քաղաքակրթութեան ու մարդկային յառաջդիմութեան շարժումը:

Շարժաններէ ու ամիսներէ ի վեր պայքար կը մղենք պատերազմին դէմ, բայց մանաւանդ այս պահուէ, որ մենք ամենէն զօրաւոր կերպով կը բարձրացնենք մեր բողոքի ձայնը ու կը յայտնենք մեր անդրդուելի կամքը՝ մեր ամբողջ ուժով աջակցելու համար համաշխարհային աշխատաւորութեան պայքարին ընդդէմ պատերազմին, միլիթարիզմին, դրամատիրական շահագործումին ու ի նպաստ դասակարգերու և ազգութեանց ազատութեան,

հաւասարութեան և ազատագրման, ու ի նպաստ խաղաղութեան:

Անկցի՛ պատերազմը,

Կեցցէ՛ ժողովուրդներու միջազգային համերաշխութիւնը:

Սեւամիկի ընկերվարական քամուրակամ ֆէտէրասիօ

Ռուսամիտոյ սօսիալ-տէմօկրատ կուսակցութիւն

Ս. Դ. Հմելակ. կուսակցութիւն

Հ. Յ. Դաշմակցութիւն

Պաղեստինի սօսիալ-տէմօկրատ քամուրակամ հրէայ կուսակցութիւն:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Շ Ա Ր Ժ Մ Ա Ն

Ն Ա Խ Ա Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

VI

ՀԱՅՈՅ ՀԱՐՅԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇՅՐԺՈՒԹՄՆԵՐԸ

XVIII ԴԱՐՈՒԹ ԵՒ XIX-ԲԻՒ ԱՌԱՋԻՆ ԿՍՈՒԹ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅՆԵՐԸ

Ազատագրական բուխքներ զարուար մտափից յետոյ. — Կարապալ և Սիւնիք. — Բաշքերի բոլոր և դաւանանքներէն հիդրան. — Արևելեան և Արեւմտեան հայութիւն — Ռուսալու զուգանալ. — Ռուսաստանը և մեր պատմական հակասագիրք. — *„Between devil and the deep sea“*. — Յարական ծրագիրներ, խոստումներ և նախաձեռն. — Հայ վրացական դաշնակցութիւն — Յուսիսարեւելեան շարք. — Ինֆօզմութիւն. — Դաւիթ բէկի քաւերամտ. — Օսմանցի հօրացներ ղեմ. — Սիւնիքի դիւցազնամարտ. — Պարսիկական կռիւնք և „ակն ընդ ակն“. — Յոյսը՝ արտաքին միջամտութեան վրայ. — Արեւմտ. — Հայոց հարցը եկաւեւրիան Ա-ի օտով — Եւրօպայի խոստումներ և ձգձգումներ. — Եւրօպայի մամուլական վրէժնդրութեան բնկումներ հայերի դէմ — Ռուսաց սիրապետութեան հաստատում. — Հայկական պատերազմներ խոտակում և ն. — Կեռու՛ կարապալի սեղ. — Մի հիմնաւոր վկայութիւն. — Հայ ժողովրդի կացութիւնը Բրիտանիայի ռէժիմի սակ. — Վրաս կովի՛ ժիզիկական սպանութեան սպիտակ. — 1826-28 թուականներ և Հայոց աւախանքի նախաձեռն. — Ներսէս Աւստրալիցի — Հայ զօրացողը և մասնային ապստամբութիւն. — Ներսէսի պատերազմներ. — Գարնեայ հիասրավութիւն. — Գաղթականների հարցը. — Իսաւր Ներսէսի և հայ եկեղեցու ինֆօրմիստութեան դէմ. — Ռուսական «սիսեմի» յարցանակը. — Ներսէս ամտորի մէջ Յեսաղարն ակնարկ. — *Tempora non mutantur.* —

Մինչ արեւմտեան հայութիւնը ի դէմս իր սակաւութիւ մտաւոր առաջնորդների մշակում էր եռանդով — գլխաւորապէս Աննատիկում — հայկական գրականութիւնն ու լեզուն, մինչ զարաբաղցի Օրին, դիւանագիտական մի ծանր ու հոյակապ առաքելութիւն ստանձնած, բանակցում էր Իւրոպայի ու Ռուսաստանի միահեծան պետերի հետ՝ կովկասեան հայութիւնը պարսից տիրապետութիւնից ազատելու նպատակով, անդին, հայկական լեռնաստանում, Ղարաբաղի և Սիւնիքի մէջ, պատրաստուում

էր մի հզօր, զանգւածային շարժում, որ պիտի գար սատարելու Օրբի գիւտական ձեռնարկները, արեան դաշտում նւիրագործելու հայոց մեծ բարոզի և ամբողջ հայ ժողովրդի քաղաքական տենչանքները:

Խորին հիացումով է, որ այսօր անդրադառնում ենք այդ հինաւուրց կռիւների վրայ, իրաւացի հպարտութեամբ է, որ արձանալուծում ենք արիւթեան ու անձնւիրութեան այդ յիշատակելի գործերը, որ կատարել են, 200 տարի առաջ, մեր հերոս-նախորդները Սիւնեաց աշխարհի անդնդախոր ձորերի մէջ, Խաչէնի ու Վարանդայի կուսական անտառներում:

Քանի՜ դարեր սահել էին ստրկութեան մրափի մէջ, քրիստոնէական սրտաշարժ խոնարհութեան աղօթքներով... Սերունդները յաջորդել էին թուփ, որոճող հօտերի պէս, առանց նոյնիսկ գիտակցելու իրենց կրած արհաւիրքի պատճառները, առանց բնաւ ճաշակելու ըմբոստութեան հմայքը:

Այժմ ինչպէ՛ս փոխել էր պատկերը: Հայրենիքի մի ընդարձակ հատուածը դարձել էր թատերաբեմ գիւցազնական արշաւների, պարտիզանական անդադրում ու արիւնահեղ կռիւների, որոնց միջից կարմրագոյն ժապաւենով ձգւում էր կարծիքների յաղթական շարանը— Դաւիթ բէկ և Մխիթար սպարապետ, Բայինդուր ու Թորոս իշխան, Տէր Աւետիք և անթիւ ժողովրդական հերոսներ, Թիւրխ-Արզումաններ և Դալի Մահրասաններ, որոնց շուրջը յօրինւած ոգևորիչ առասպելները մինչև օրս էլ դեռ անցնում են բերնէ-բերան Ղարաբաղի և Սիւնիքի նահապետական ու հերոսապաշտ ժողովրդի մէջ:

Անխառն չէ, աւա՞ղ, մեր հիացմունքի ու երախտագիտութեան զգացումը հայոց պատմութեան այդ գիւցազնաշունչ դրւագների առջև... Հերոսների պայծառ ու հմայիչ շարանի հանդէպ՝ այստեղ ևս ցցել է ներքին հազարաճիրան հիգրան, մասնիչների ու դաւաճանների օձաբարոյ լէգէօնը, որ ամեն մի քայլափոխում եկել է վիժեցնելու ազգաշէն ծրագիրներ ու ձեռնարկներ, Վասակների, Մեհրուբանների նզովելի սերունդը շարունակեց 18-րդ դարու մէջ, ի դէմս Մէլիք-Շահնազարների, Մէլիք-Մուսիների և Մէլիք-Գուսնգիւնների...

Սև շարանը կ'երկարանայ ու կ'անցնի 19-րդ և 20-րդ դարերի սահմաններն ևս, արատգրելով նման տիպեր յանձին ծանօթ Մամրէկների, Աւենների ու Ազրայիների, որոնց ասես ճակատագիրը դիմամբ աշխարհ է բերել— տիեզերական հակադրութեան օրէնքով— որպէս զի աւելի ևս շեշտած լինի նրանց հակամարտ ախոյեանների, բուն ռազմիկ-հերոսների գաղափարական մեծութիւնը և թովքը...

Այ՛ո՛, Վարդանանց պատերազմից սկսած մինչև Ղափանի ու Հալիձորի յաղթական կռիւները, մինչև նորագոյն ժամանակի «Դաշնակցութեան» ճակատամարտները— հայոց մտալլ երկնակամարի սակաւթիւ աստ-

ղերը պսպղում են մի առանձին պայծառութեամբ ու յատկութեամբ, ներկայանում են առանձնապէս հրապուրիչ և պաշտելի... Դաւաճանութեան վիթխարի սուերներն անգամ չեն կարող մթնացնել 18-րդ դարի հայ քաջերի այդ պէտքը, որ իրենց փայլուն սիրագործութիւններով, առնական և սրբազան վրիժառութեամբ դարագլուխ բաց արին ստրկամիտ ու թագմատանջ ցեղի կեանքում և որոնց հեռաւոր ու արժանաւոր ժառանգները պիտի ապին— Մ.Մ. րդ դարի արշալոյսին — համապատասխան արձագանքը նոյն սարերում ու ձորերում, թաթարական զանգւածային պօզորմների միջոցին...

Շնորհիւ բնական նպաստաւոր դիրքերի և կիսանկախ, միլիթական կարգերի (աւելի ու՛շ՝ նաև ուսական ուժի մի յարաբերական մեղմութեան), կովկասեան հայութիւնը համեմատաբար վաղաժամ ու աջողութեամբ մարզեց քաղաքական-մարտական անհրաժեշտութեանց զպրօցի մէջ, մինչդեռ արևմտեանը, թիւրքահայատակ հայութիւնը գրեթէ բացառապէս անձնատրեցաւ գրչի աշխատանքին, հայրենի պատմագիտութեան ու բանասիրութեան: Երկու արիւնակից հատուածների այդ ուշագրաւ զուգահեռակը և տարբերութիւնը այսօր ևս ընդհանուր առմամբ դեռ մնում է իր ուժի մէջ, և այդ հանգամանքը ցայտուն կերպով շեշտեց հայ ազգային շարժման նորագոյն շրջաններում: Օսմանեան Հայաստանը, տալով հանդերձ հերոսութեան բազմաթիւ ու հոյակապ տիպարներ, գրեթէ երբէք չ'արտադրեց ընդհանուր, ամբողջ երկիրը կամ թէ՛ նրա մի խոշոր հատուածը ընդգրկող զանգւածային շարժում (ապստամբական կամ դիմադրական), որպիսին տեսանք կովկասեան Հայաստանի մէջ, 1903 և մանաւանդ 1905—1906 պատմական թւականներում:

Հայկական երկարատև ըմբոստացումները կովկասի մէջ 18-րդ դարի ընթացքում սերտ կերպով կապւած են Ռուսաստանի ծրագրած «արևելեան առաջխաղացութեան» հետ, կապւած են այն խանդավառ և վարդագոյն յոյսերի հետ, որ կովկասահայ, պարսկահայատակ ժողովուրդը դրել էր հիւսիսի մեծ, «քրիստոնեայ, ազատարար պետութեան» վրայ:

Մեր պատմական ճակատագրին հաճելի էր որոնել տալ մեր փրկութեան խարիսխը քրիստոնեայ պետութիւններից վասթարագոյնի դրօշի մէջ, որին թէև վիճակւած էր յետագայում — յի հատուցումն «այնքան շուրջ և զոհառատ հայկական ծառայութիւնների — ստեղծել իր հպատակ Հայաստանում համեմատաբար թեթև, հանդուրժելի մի կացութիւն, բայց դրա հետ և վիճակւած էր պատճառել նոյն հայութեան անասելի աղէտներ, շնորհիւ իր յաւիտենօրէն վարանտա, ձգձգող, յաճախ նենգ, դաւաճան քաղաքականութեան:

Մեծագործ խոստումներին, քաջաբերող յորդորներին գրեթե միշտ հետևել է նահանջ և լքում... և այդ տխուր նահանջների ընթացքում մահմեդական վարիչներն ու խուժանները նետել են միշտ գազանային վրեժխնդրութեամբ իրենց քրիստոնեայ զոհերի վրայ և շարաշար պատժել են խիզախ «գիավուրին», որ յանդգնում էր ոգևորել ռուսական առաջխաղացութեամբ, օգնութեան կոչել իսլամատեաց «Մուկոմը»... Անդուսպ խանգավառութեան բարձրացող ալիքը — հաւատակից պետութեան «ազատարար» գրոշի հանդէպ — այնքան յաճախ սեղի է տւել անողոք հիասթափութեան և հայ ժողովրդի մտաւոր առաջնորդները, ի տես այդ անհաշիւ ազգակործան աղէտների, երբեմն հարց են տւել իրենք իրենց՝ ո՞րն էր արդեօք գերագասելի — քրիստոնեայ տիրապետութեան հաստատումը, թէ՞ մահմեդականի յարատւումը...

Մերթ ահամայ, մերթ էլ ասես գիտակցաբար՝ այդ քրիստոնեայ պետութեան միջամտութիւնը հասել է միշտ չափազանց ուշ, երբ հայ զոհը մահմեդական գիշատիչների ճիրաններում եղել է գրեթե իսպառ արիւնքամ, հոգեվազրէտ վիճակի մէջ... Եւ ապա, միջամտելուց ու իր սեփմը հաստատելուց յետոյ էլ ցոյց է տւել — ինչպէս կը տեսնենք — քարասիրտ անտարբերութիւն դէպի իր հպատակ հայութեան արիւնահոս վէրքերը, Ձկամութեան, յաճախ և բացարձակ հայատենացութեան մի շարաշուք ոգի գրեթե միշտ ղեկավարել է Ռուսաստանի վարիչներին մեր ժողովրդի ազատութեան խնդրի հանդէպ, — մի ժողովրդի՝ որ սկզբից իսկ հրձկանքով փարել էր ռուսական դրոշակին, որ անբաւ զոհողութիւններով օջակցել ու առաջնորդել էր Ռուսաստանին, սրա առաջին քայլերի մէջ՝ դէպի հեռու Անդրկովկասը, դէպի անձանթ, իսլամական Արևելքը, եղել է միշտ, գրեթե ամբողջ երկու դար, մի տեսակ առաջապահ ռուսական առևարի, կուլտուրայի, բազաբական ազդեցութեան, որ տւել է իր արիւնը, իր մտաւոր հանձարը, իր լաւագոյն զինուորական տաղանդները՝ ցարիզմի աշխարհակալութիւնը դիւրացնելու նպատակով, որ տարել է իր խաչ ու խաչվառները ռուսական բանակի առաջ, կանգնեցրել է այդ բանակում իր այլեզարդ, հոգևոր առաջնորդներին, որ վերջապէս, փայլել է իր հլու, ծայրայիզորէն լոյեալ հպատակութեան զգացումներով...

Գժար է ասել, թէ ցարիզմը բռնել է այդ դժբախտ քաղաքականութեան գիծը իր կենսական շահերից զրգւած... Ռուսաստանի, նոյնիսկ ցարական, բռնապետական Ռուսաստանի շահերը չէին կարող թելադրել այդպիսի մի քաղաքականութիւն, որ գրեթե սկզբից ի վեր եղաւ մութ, կասկածոտ, խոստումնադրուժ՝ հայկական ինքնօրինութեան — անգամ պարզ կուլտուրական ավտոնոմիայի — ամենահամեստ իղձերի հանդէպ և որ

հասաւ իր նենգութեան ու սուբդուլութեան գագաթնակետին՝ Լօբանովի օրով... պատմական մի անօրինակ ճգնաժամի շէջ, երբ հայ ժողովուրդը տասնեակ հազարներով մորթոտուում էր իր հայրենիքում... «Հայաստանը պէ՛տք էր ռուսներին՝ առանց հայերի», — և Պետերբուրգը հրձուում էր թիւրքաց հայութեան հոգեվարքի գալարումներով *):

Այո, նզովեալ ճակատագիր՝ որ ուրիշ ոչինչ չի թողել մեզ, բայց եթէ ընտրել, ըստ անգլիական առածի, «սատանայի և խորունկ ծովի միջև», «between devil and the deep sea»...

1722 թւականն է: Շվեդական պատերազմը վերջացել է Ռուսաստանի յաղթանակով և հասել է, ուրեմն, ժամանակը, երբ Պետրոս Մեծ պիտի արշաւէ դէպի Արևելք՝ ազատելու քրիստոնեայ ժողովուրդներին: Դիմումները կրկնեցին ցարի մօտ, հայկական պատգամաւորութեան միջոցով: Դիմումներ՝ և վրացիների կողմից, որոնք նոյնպէս հեծում էին մահմեդական լծի տակ:

Վերջապէս Ռուսաստանը շարժեց: Վայրկեանը չափազանց նպաստաւոր էր. Պարսկաստանը ձեռքից գնում էր. աւղաններ, օսմանցիներ խուժել էին բռնատիրական ախորժակներով:

Վայրենի լեզգիներն ևս, կովկասեան լեռնաշղթայի արևելեան լանջերից սանձարձակ արշաւանքներ էին գործում դէպի Շիրվանի դաշտավայրը, օգտւելով Պարսկաստանի թուլութիւնից, բայթալումից՝ նրանք յարձակւել էին ի միջի այլոց Շամախի վրայ, կոտորել ամբողջ ազգաբնակչութիւնը, որի մէջ և 300 ռուս հպատակներ, գրաւել էին նրանց հասցին հարստութիւնը: Լեզգիների աւերիչ յորձանքը հասաւ մինչև Ղարաբաղ, անցաւ ճարակող լաւայի պէս Դիզակի, Վարանդայի, խաչէնի վրայից... Մի նոր պատուհաս հայ թշուառ ազգաբնակչութեան համար:

Հարկ էր շտապել՝ թէ պատժելու լեզգիներին ռուսահպատակ վաճառականներին վնասելու համար և թէ ձեռք ձգելու Պարսկաստանից աւարի իր առիծաբաժինը: Այդ էր, որ մղում էր Պետրոսին և ոչ որևէ «ազատարար» ու սոսախմբնատլ ցնորը: Մարդասիրական զրդուժներից շատ աւելի ուժեղ էր ռուս կառավարութեան մէջ՝ Արևելքի նւաճման ու առևարի ծարաւը...

Ցարի հրահանգով կազմակերպւեց հայ-վրացական միացեալ մի բանակ, որ պիտի սպասէր ռուսաց զօրքի ժամանելուն՝ ապստամբութեան դիմելու համար: Անտրեց կայան Կանձակի մօտ և սպասեց ռուսներին: Պատկա-

*) Այսօր դարձեալ միամտները, թիւրքահայաց ճգնաժամի առիթի, նոյն Լօբանովեան Ռուսաստանն են օգնութեան կոչում... Ռուսայն աղերասնք՝ որ երբէք չի լսել քրիստոնեայ հոգեմաւորը, չի լսի և այժմ. նա դիտէ իր գալու ժամանակը...

ուելի բանակ էր, թուով աւելի քան 50,000: Հայոց զօրքի առաջնորդն էր Դ ա ա ի թ բ է կ: Նա գնացել էր Ղարաբաղ, զինուորագրել կամաւորներին մի բանի տասնեակ հազարներ, նշանակել էր նրանց վրայ երկու կարող զօրապետներ՝ Մէլիք Եգան և Աւան Իւզբաշլի Ինքը — ընդհանուր հրամանատար: Հայկական բանակի մէջ է Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, շարժման հոգեւոր պարագլուխը: Իսկ հիւսիսից ուսաց զօրքի հետ գալիս էր մի այլ հազարագիւտ հայ հոգեւորական, նոյն խորբերդցի Մինաս Վարդապետը, որ Օրիի մտերիմն էր, գործակիցը:

Իհնդ ու բերկրանք միացեալ բանակոււմ: Անօրինակ խանդավառութիւն ամբողջ հայ ժողովրդի մէջ: Եկե՛լ էր, վերջապէս, հատուցման ժամը: Սարսափը ախրում է մահմեդական աշխարհին: Օսմանցիք զգում են փոթորիկը և շտապում են գրաւել պարսկական սահմանակից երկրները, Երևանից մինչև Հին Նախիջևան և Թաւրիզ: Բայց ոչինչ այլ ևս չի վախեցնում հայերին: Խաչը գալիս էր հիւսիսից սպառազէն և ահաւոր — գալիս էր պատժելու, յետ մղելու Մահիկը: Յնժում են Ղարաբաղի մէլիքները: Խորայէլ Օրին սասանում է գերեզմանի մէջ... Կատարում էր նրա վսեմ բաղձանքը, հասնում էր նրա բանամեայ տանջալի թափառումների նպատակակէտը...

Եւ յանկարծ... լուր է հասնում, թէ Պետրոսը էլ չի գալիս: Նա եկել էր իր զօրքերով մինչև Գերբնտ և այնտեղից վերադարձել էր Աստրախան, ուսկից՝ դէպի Ռուսաստան: Ռուսաց զօրքը գրաւել էր Կասպից ծովի հարաւային եզերքի մի շարք գաւառներ, Գիւան, Մազանդարան, Աստրաբազ և այլն: Առաջին անգամը լուել էր Կովկասում ուսական թնգանօթի ահաւոր որոտը. բայց և շուտով յետ էր նահանջել, առանց ոտք դնելու հայկական հողի վրայ... Աներևակայելի վիշտ ու լքումն երկու փոքրիկ ժողովուրդների դաշնակից բանակի մէջ: Անսահման ուրախութիւն մահմեդական աշխարհու մի տեսնում է, որ «Մօսկովի» վտանգը լոկ պատրանք է... Եւ բռնաւորները վերսկսում են իրենց նախճիրը կրկնակի մուկանութեամբ...

Հայերին ու վրացիներին մնում էր զիմել ինքնօգնութեան: Գաւիթ բէկը, հիասթափաւած, քաշուում է Սիւնեաց աշխարհ, ամբացնում է իր դիրքերը կուէի ու զիմադրութեան համար: Կացուցիւնը սոսկալի է. օսմանցիք էլ խուժել էին պարսկական հողը, հասել էին մինչև Ղարաբաղ: Մի նոր ոտիս, աւելի ուժեղ, բան թէ պարսից քայքայող բռնակալութիւնը:

Բայց հայոց ինքնօգնութիւնը հրաշքներ գործեց: Հայկական պատամուրթիւնը պայթեց միաժամանակ, 1722-ի յիշատակելի թակահին, Ղարաբաղում և Սիւնիքում: Ղարաբաղի մէջ մէլիքների ղեկավարութեամբ, հայերը առժամապէս հանդիստ թողնելով պար-

սիկներին, նիւթում են օսմանցիների դէմ ճշմարիտ բարդուղիմէտեսան գիշերներ, կոտորում են մասսայօրէն, մաքրում են երկիրը նորեկ բարբարոսներից, որոնց զըլխաւոր հրամանատար Սարի-Մուստաֆա փաշան հազիւ հազ ազատուում է հայերի ձեռքից, փախչում է Երևան:

Իսկ Սիւնիքի կուէները դառնում են մի կատարեալ գիւցազնամարտ: Գաւիթ բէկի և իր փայլուն սպայակոյտի սերագործութիւնները յայտնի են և մենք երկար կանգ չենք առնի նրանց վրայ: Ղափանի, Հալիճօրի կուէները մեր պատմութեան ամենափառահնչ և ամենայուզիչ գրաւներից են և նրանց ցնցող մանրամասները գծել է Բաֆֆին իր «Գաւիթ-բէկ» վեպի մէջ:

Մահմեդական տիրապետողների բերդերը մինը միւտից յետոյ բնկնում էին նրա ահեղ զօրութեան առջև: Հալիճօրի բերդի պաշարման ժամանակ մի բուռն քաջերով ցրեց նա օսմանցիների աւելի քան քսան հազար զօրքը *): Ղափանը, Բարդիւշտար, Չանտուրը, Գենուազը և Գողթանը բոլորովին մաքրեց օսմանցիներից, խլեց նրանցից Մեղրի և Օրդուրաթ քաղաքները... Յանկարծակի մահը թող շուտեց այդ հերոսին երկար վայելելու իր յաղթութիւնների փառքը... 1728 թ-ին դաւաճանի թոյնը նրան դերեզման տարաւ... **):

* 2ամչեան տալիս է շատ աւելի խոշոր թիւ — 70,000: Այևոր պատմագիրը այսպէս է նկարագրում այդ անմոռանալի դրաւազը.

«Ժողովեցան ապա ամենայն զօրք այլազգեաց, որք կային ի պատրաստի... և եղև թիւ ամենայնի նոցա իբր եօթմանսուն հազար արանց, ամենեքին զինու վառեալք, ամենեքին զօրաւորք...»

«Եւ եկեալ շուրջ պաշարեցին զփոքրիկ ամրոցն Գաւիթի և կանգնեցին զնովա բարձր պատնէշ, և ուղղեցին զմեղանօթն մեծամեծս և սկսան արձակել զուժքս, և կարգ եղեալ շուրջանակի պատերազմէին հրացանի և պարսաբարիս զաւուրս վեց... Այլ զօրք Գաւիթի որով հարեալ զնոսա և զբազուս միջկաուր արտեալ ի վայր թ թափէին, և աշխարհ եղան թօթափեալ զիակուէքն, մինչև բլուրս դործել առաջի ամրոցին...»

«Ի հասանել ապա ութերորդ ժամու աւուրն և ի սասականայ վտանգին, Աւետիք և Մխիթար ձայն ետուն Գաւիթի պահել առ վայր մի սակաւուք զամրոցն. և ինքեանք աճապարեալ ելին արտաքս ընդ զաղտնի դուռն ամրոցին, և երեք հարիւր վառեալք զինի նոցա: և յանկարծուս յորձակեալ առիւժարար ի վերայ առաջնոյ խորի՝ սկսան հարկանել զնոսա կատաղի սաստկութեամբ. յորոց խռովեալ և և խուճապեալ բազմութեան նոցա՝ անկան յերկրորդ և յերրորդ խուժքն, և աղաղակեցին մեծաձայն, թէ հասին հայք և կոտորեն զմեզ: Եւ նոցա յահ մեծ բժբունեալ՝ ամբեցան և շփոթեցան խպառ. և թողեալ անդ զամենայն զիւր և զկարասի իւրեանց՝ չիր և ցան փախեան անտի: Գիւնցին զինի նոցա զօրքն Գաւիթի, և հարին զբազուս, ընդ ամենայն՝ երեքտասան հազար այր, և աւին հարիւր բառասուն և ութն դրօշակս, և գայլ ամենայն աղիս նոցա և դարձան ի Հալիճօր»:

Միքայէլ Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, էջ 795:
 **) Բաֆֆի, «Խամայի մելիքութիւնները»:
 Ինչպէ՞ս է մեռել հայազգի մեծ հրամանատարը... Ժամանակը այնքան էլ հին չէ, բայց այդ կարևոր կէտի մէջ ևս մեր պատմագիրները տարակարծիք են: Մինչ Սամուէլի»

«Մտտ տասը տարւայ ընթացքում՝ սիւնեցի հայը անընդհատ պատերազմներով իրազործեց ստրուկ հայութեան կուտարեալ ազատագրութիւնը և երկար դարերի մեր անպատիւ, ողբալի պատմութեան մէջ բայ արեց մի հերոսական, պանծալի շրջան, որին պէտք է յատկացնել «Ղափանցիներէ շրջան» անունը... Հայաստանի բազմաթիւ դժբախտ, գերի նահապետներէ մէկում իր անխոնջ ախտաբուժեամբ, իր անգիւհ հերքալութեամբ և — գլխաւորը — հերոսական հայրենասիրութեամբ, Դաւիթ բէկը մի այնպիսի մեծազորութիւն կատարեց, որի հեռաւոր նմանութիւնն անգամ անյայտ է հայոց պատմութեան այն արիւնաների ԼՂԵՐԻՆ, որոնք գալիս են Ռուսիան և իշխանութեան ոչնչացումից յետոյ»^{*)}։

Կուի նշանաբանը նոյնն էր, ինչ որ Ղարաբաղում Լանգիստ թողնել առժամապէս պարսիկներին և հարուածել աւելի վտանգաւոր հակառակորդին — օսմանցի եկեղծներին։ Կուելու պարտիզանական ձևն էր տիրապետում Գաղտնի դարաններից փորրիկ խմբերով նետել յանկարծ թշնամու վրայ, կայծակի պէս զարնել և անհետանալ... Ինքը Դաւիթ բէկ — զիցեղէ սիւնեաց հայկազանց, այր հզօր և քաջբազուկ — աւեց այդ ձևի առաջին փայլուն և յաղթական օրինակը Եւզ Թափաւարի դաշտավայրում, մէկէն իմէկ յարձակելով Ղուշաու թիւրք ցեղի վրայ և բնաջինջ անելով։ Կուի մեթօզն էր՝ ա կն ը ն գ ա կ ա ն ի Մոփսէսի դաժան օրէնքը յաճախ է եղել փրկութեան միջոց հայաժական ժողովուրդների համար... Եւ նրա ընդարձակ կիրառումները մենք պիտի տեսնենք հայկական կուի նորագոյն շրջաններում, մասնաւորապէս նոյն կովկասեան հակաթաթար արշաւների մէջ։

Յնեւած զինուորական իր հմայքի և ընտիր սպայակոյտի վրայ, Սիւնեաց հերոսը շորս տարի շարունակ պահեց երկիրը անկախ վիճակում, ահաբեկելով տեղական և շրջակայ մահմեդական ազգաբնակչութիւնը։

Ապա... նորէն շուռ եկաւ բախտի անիւր, խորտակեց այդ գեղեցիկ շարժումը, չկարողանալով աւելի հեռուն տարածել, չգտնելով լայն արձագանք կովկասեան կրտսրաւած, բաժան. բաժան հայութեան մէջ, պառակտելով ներսում, զարնելով անյաղթելի խոչընդոտների և ամենից առաջ՝ ներքին, հայկական դաւաճանութեան։

Դաւիթ բէկի և իր աջ բազուկ Մէլիք Փարսազանի մահից յետոյ — Հայաստանը նորէն ստրուկ էր։ Ինչ փոյթ սակայն, թէ այդ հերոսական գրուագն ևս մնաց ապարդիւն, առանց շօշափելի վաստակի... Բաւական է, որ նա այնքան գեղեցկացնում է, գէթ վայրկենական փայլ ու հմայք հաղորդում մի զարհուրելի պատմութեան, որ գրեթէ ծայրէ ի ծայր արցունք է, նահա-

հեղինակը վերագրում է այդ մահը հայ դաւաճանի մատուցած թոյնին, Չամչեանը հաւաստում է, որ Դաւիթ բէկ վախճանել է խողազ ու նօրմալ մահով... Իւ ինքն դարձարարեալ ի Հայիճոր՝ յետ աւուրց ինչ հիւանդացաւ և մեռաւ ի տան իւրում խողազութեամբ... Լեօն յարում է Չամչեանի հիպօթեզին։

*) Լեօ, Հայկ. Տպագր. Հատ. 11։

աակութիւն։ Եւ ե՞րբ է, որտեղ է ապարդիւն թափել հերոսների, նահատակների արիւնը...

Հայաստանը նորէն ստրուկ էր։ Հայ կտրիճները որքան էլ ծիգ ու եռանդ թափէին, որքան էլ փայլէին հերոսութեամբ ու անձնագոհութեամբ, այնուամենայնիւ չպիտի կարենային աւականորէն յաղթանակել և իշխանութիւն հաստատել աշխարհագրական մի միջավայրում, ուր շուրջը ամենուրեք վիստում էր մահմեդական ոսոխը, բազմաբանակ ու բազմազան, պարսիկ, թաթար, լեզգի, տաճիկ, և ուր իլլուամի աղէտալի կացութեան՝ հայոց կեանքը ծնում էր առատօրէն վասակաւոր հրէշներ, հայրենավաճառ, ազգադաւ չարագործներ, որոնք յաճախ առաջնորդում էին բռնաւորներին ինքնապաշտպան ամրոցների ներսը...

Ինչպէս վերջին երեսնամեակի հայ ազատագրական շարժման միջոցին, այն ժամանակ ևս անձնուրացների սակաւաթիւ լէգէօնը կուում էր, յոյսը դրած արտաքին միջամտութեան վրայ... Ռուսական դրօշը, շնայեած դառն յուսախաբութիւններին, շարունակում էր ոգևորել Սիւնեաց քաջերին։ Դիմումները հայերի կողմից շարունակում էին տեղալ Պետերբուրգ, թագաւորի մօտ։ Սակայն, վերջինը այլ ևս չէր աւլիս նախկին արձագանքը։ Նա չէր իսկ այլ ևս յուսադրում ու քաջայերում, չէր իսկ արտասանում վաղեմի «սպասեցէ՛ք» — ը։ Հայոց անկախութեան, անգամ համեստ ինքնօրինութեան գաղափարը չէր զբաղեցնում ցարին և երրէք էլ, անտարակոյս, չէր զբաղեցրել Նա այժմ մտածում էր մի խոշոր դրարիք՝ անել հայերին. — գաղթեցնել նրանց կասպիական նորանւած ծովեզրեայ նահանգները, ուր նրանք, իբրև գերազանցապէս առևտրական ու աշխատասէր տարր, պիտի զարկ տային առևարին և շէնցնէին քաղաքները։

Հայրենիքի ազատութեան տեղ — գաղթ... Եւ ցարն արդէն դաշինքով կապել, հաշուել էր հայոց երդւեալ ոսոխի, պարսից կառավարութեան հետ, որով կրկին խորտակում էին հայկական պատրանքները...

Այնուամենայնիւ, հայոց ազատութեան յոյսը չմեռաւ։ Հայկական փորձակները վերստին բորբոքեցին 35 տարի յետոյ, Եկատերինա 11-ի օրով։ Սա ևս — նոյն վաղեմի դրդումներով, հայերին գործիք դարձնելու իր նւաճողական բաղաբականութեան — բարեհաճեց իր սիրալիր ուշադրութեանն արժանացնել կովկասեան հայութիւնը։ Այդ հանգամանքը նորէն թեւ աւեց հայոց յոյսերին, և հրապարակ եկաւ մի նոր հոգևորական — Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Յովսէփ Արզուութեան — որ ունէր մօտիկ յարաբերութիւններ Ռուս արքունիքի և ամենազօր Պետեովիկի հետ և որ խանդավառ կրողն էր հայոց անկախութեան գաղափարի

Գարձեալ վարդապոյն լաւատեսութիւն, գարձեալ միամիտ զառանցանք... «Ազատ Հայաստանը շուտով ահա կը վերականգնի ռուսական հովանիի տակ, և Պօսեոմկինը—նրա ապագայ իշխանը»...

Խանդավառութեան ալիքը հասաւ մինչև Հնդկաստանի հայ գաղութները և — ուշագրաւ մի կուրիօզ՝ յատուկ միայն մեր տարածքի իրականութեան— երևան եկան հնդկահայ հարուստների մէջ անհաստներ, որ հայրենասիրական մի ինքնատիպ գինովութեան մէջ առաջարկեցին փողով գնել Հայաստանը Թիւրքիոյ և Պարսկաստանի ձեռքից...

Այս անգամ ևս երկար տեւեցին քաղաքական բանակցութիւնները հայ մէլիքների և ռուսական արքունիքի միջև: Այս անգամ ևս հայ ազգի պատգամաւորները խոստանում էին ցարի կառավարութեան՝ ամեն կերպ հարթել ծանապարհը Ռուսաստանի առաջխաղացութեան համար, մատակարարել ռուս զօրքի ամբողջ պաշարը, միանալ նրան հայ կամաւորաց վաշտերով: Եւ գարձեալ Պետերբուրգից—խոստումներ ու խոստումներ: Պատերազմը նշանակուում է 1784-ի ամառը: Ռուս-հայկական միացեալ ուժերը դուրս պիտի բշխին պարսիկներին, պիտի ջնջէին Շուշայ խանութիւնը: Այսպէս էր ծրագրել Պետերբուրգը:

Զուր եղան բոլոր ակնկալութիւնները: Ռուսները էլի չեկան նրանց անվերջ պատրաստութիւններն ու բանակցութիւնները հայերի հետ գրգռում էին միայն հայոց դահիճների մոլեռանդութիւնն ու վրէժխնդրութիւնը: Բարբարոսութեան թափը միշտ աւելի սաստկանում է, հայ փողովուրդը ըմբոստանում է պարբերաբար, ակն ընդ ակնով հարւածում է, ուր կարող է, բազմանում են փողովուրդական հերոսները, Թիւլի Արզումանի, Գալի Մահրասայի, Զարգար Գրիգորի և բազմաթիւ նմանների անունները սարսափ են տարածում ամբողջ գաւառների մահմեդական ազգաբնակչութեան վրայ... Բայց բոլորը ապարդիւն: Գրսից չի հասնում օգնութիւն, ազատարար և խաչակիր պետութիւնը միշտ ուշանում է, երբէք չի անում վճռական մի քայլ, թէև շարունակ յուսադրում է:

Օգնութեան ճիչերն ու աղերսանքները աւելի ուժով վերսկսեցին—հայերի ու վրացիների կողմից—1791 թւականին, երբ Պարսկաստանից լանկթամուրեան մի շառաւիղ, Աղա Մամադ խանը, իր անդադրում արշաւանքներով օրհասի մէջ էր ձգել Արարատեան հայութիւնը և վտանգել նաև Արաստանը: Պետերբուրգը պատասխանում էր. «համբերեցէ՛ք, շուտով կը գանք»:

Ի վերջոյ, 1796-ին մի մանիֆէստ հրամանագրում էր գններալ Զուբովին՝ «օգնութեան հասնել Անդրկովկասի քրիստոնեաներին»: Արքայական մանիֆէստը ծանուցանում էր, որ Ռուսաստանը զենք է բարձրացնում

«յանուն ճնշած ազգերի ազատութեան»: Գալիս են ռուսները և մինը միւսի ետևից գրաւում են մի շարք քաղաքներ, առանց պատերազմի, հայ ազգաբնակչութեան ամենագործօն աջակցութեամբ.—Գերբենա, Ղուբայ, Շամախի և այլն: Այս ռուսական արշաւանքը դիմում է դէպի Գանձակ ու Ղարաբաղ: Բայց գարձեալ բախտը դաւաճանում է հայերին: Արայ է հասնում կայսրուհու մահը և Զուբով հրաման է ստանում վերադառնալու Ռուսաստան: Եւ 1797-ին ռուսաց զօրքը նորէն քաշուց Անդրկովկասից, մատնելով հայութիւնը դառն հիասթափութեան և թշնամու վրէժխնդիր հարւածներին...

Գերբենոյի և Ղուբայի հայերը, որ սեփական ձեռքով բաց էին արել ռուսների առաջ այդ քաղաքների դռները, որ բռնել ու յանձնել էին տեղական խանին ռուսների ձեռքը— այնուհետև այլ ևս չէին կարող մնալ այդ քաղաքներում և ստիպւած եղան գաղթել դէպի Ռուսաստան... Հայերի դէմ կատաղի արշաւանք սկսեց և Շամախիում, ուր նրանց խանդավառ ռուսափրութիւնը պատժեց ի միջի այլոց հայ հոգևոր առաջնորդի սպանութեամբ:

Գաղթի դժբախտ, կործանարար հոսանքը ծայր տեւց և հայաշատ Ղարաբաղում...

Վերջապէս, 1805 թւին—գարձեալ հայ զօրավորների և հայկական կամաւոր բանակի աջակցութեամբ— Ռուսաստանը գրաւեց առանց արիւնհեղութեան նաև Գանձակի ու Շուշայ բերդերը: Ռուսական զօրքը տնկեց վերջնականապէս նաև այդ վայրերում:



Շատ չ'անցաւ և հայութիւնը զգաց, թէ որքան միամիտ ու ցնորական են եղել իր երբեմնի ակնկալութիւնները քրիստոնեայ աշխարհակալողից: Վերջինը ոչ միայն չվերականգնեց հայ մէլիքութիւնը, այլ և մահացու հարւած աւեց ավաճածիայի, ինքնօրինութեան այդ շնչին բեկորներին, որ կանգուն էին մնացել մահմեդական բռնակալութեանց դարաւոր յեղիցեղումների մէջ: Ոչնչացրեց այդ բեկորները և մատնեց հայ աշխատաւոր գիւղացիութեան հոծ զանգւածներ մահմեդական խաների, բէկերի, աղայարների կեղեքումներին:

Ռուսները Ղարաբաղի մէլիքների ջանքերով տիրելով Ղարաբաղին, նոյն մէլիքների վաղեմի թշնամի Իբրահիմ-խանին թողեցին սրպէս այդ երկրի գլխաւոր կառավարիչ: Իբրահիմ-խանը դաւաճանեց ռուսներին և սպանեցաւ: Նրա տեղը նշանակեցին դաւաճանի մեծ որդուն՝ Մէհմետ-խանին, աւելի քան դարձակ իրաւունքներով, դա ևս աւելի մեծ դաւաճանութիւն գործեց: 1822 թւին Ղարաբաղից փախաւ Պարսկաստան և պարսից զօրքերի հետ վերադառնալով, սկսեց պատերազմել ռուսների հետ: Այն հասկանալի է, թէ նոյն ժամանակաւ ռուսաց պաշտօնակալներն, ինչ էլին գտնում այդ նեղագուր խաների մէջ, որ նրանց զերադասում էին հայոց մէլիքներից, որոնք ամենայն զոհաբերութեամբ անձատուր

էին եղած Ռուսաստանին: (Բաֆֆի, «Խամսայի մեղիբու-
թիւնները», էր. 212):

Անհասկանալի չէ: Ռուս քաղաքական սիստեմի՝
պատերազմներից մինն էր այդ, որ մինչև օրս էլ շա-
րունակուում է: Միահեծան և կողմակերպ ած-
բանակալութեան սիստեմը պահանջում էր, որ ա-
ռաջագէտ, մտաւորապէս համեմատաբար բարձր տար-
րերը չտիրեն հրապարակին, ընդհակառակը, ըստ կա-
րելոյն դուրս մղին, նսեմանան և դեգերեն ամենա-
նւաստ հպատակութեան մէջ: Ինչպէս որ նա անողոք ու
հալածող է առաջագէտ ու աջքի ընկնող անհաս-քա-
ղաքացիների վերաբերմամբ, նոյնպէս և անողոք է դէպի
առաջագէտ ազգերը: Այդ դիրքիտիվին ընդհանրապէս
հաւատարիմ է մնացել ռուսական միապետութիւնը
սկզբից մինչև այսօր: Հայերին տալ ասպարէզ այն չափով
միայն, որ չափով դա անհրաժեշտ է երկրի առևտրին ու
արդիւնագործութեանը մի յայտնի զարկ տալու հա-
մար *), ապա նաև նւաճողական պատերազմները դիւ-
րացնելու նպատակով... Բայց անգամ հայ զօրավար-
ները, որ իրենց անսովոր բաջութեամբ, ռազմագիտա-
կան տաղանդով և երկրի պայմանների ընդարձակ ծա-
նօթութիւններով անգնահատելի ծառայութիւններ են
մատուցել ռուսաց թագին ու աշխարհակալութեան,
անգամ նրանք միշտ չեն գտել խրախուսանք կենտրո-
նական ու տեղական վարչութեան կողմից, և պատահել
է, որ նրանք իրենց ամենափայլուն յաղթանակներից
յետոյ, իրենց կարիէրի սրարշաւ վերելքի միջոցին յետ
են կոչել և փոխարինել ռուս, վրացի զինւորականնե-
րով, կամ փոխադրել են հեռաւոր վայրեր... Իսկ թէ
ինչպիսի վերաբերմունք է ցոյց տալիս ռուս պաշտօնա-
կան պատմագրութիւնը դէպի այդ հայ զօրավարները,
ինչպիսի գձուձ ժլատութեամբ է նա գնահատում նրանց
դերերը և որոշագրում նրանց տեղը կովկասեան գոռ
պատերազմների թատերաբեմում, — այդ էլ գիտէ իւրա-
քանչիւրը մեզնից, որ դժբախտութիւն է ունեցել անց-
նելու ռուս պետական դպրոցի բովից, ունկնդրելու բիրտ
ու շովէն ուսուցիչներին, անգիր անելու այդ պաշտօ-
նական պատմագրութեան կեղծ ու փքուն շարադրու-
թիւնները, ուր յաղթական դափնիներ և նապօլէօնեան
գծեր են յատկացւած աննշան միջակութիւններին, մինչ-
դեռ իսկական դերակատարները նետուած են գիտակցա-
բար սոււերի մէջ...

Նոյն ողբալի խորական ոգին հայ տարրի հանդէպ՝
աւելի ևս շեշտուել է քաղաքական-հասարակական կեանքի
այլ ասպարէզներում, դպրոցների, քաղաքային ինքնա-
վարութիւնների մէջ, բարձր ու ստորին պաշտօնեաների

*) Ասում ենք՝ «մի յայտնի»... որովհետև անգամ այդ
ասպարէզում պակաս չեն եղել — և չեն այսօր էլ — սահմա-
նափակումներն ու կաշկանդումները, թէ ընդհանուր բնոյթ
ունեցող, և թէ մասնաւոր, ազգայնական:

ընտրութեան մէջ և այլն: Արգելքներ հայկական ամեն
մի ուրոյն ու առաջխաղաց ինիցիատիվի ու հոսանքի
դէմ, հալածանք լեզուի, դպրոցի և անգամ եկեղեցու
դէմ. կամայական միջամտութիւններ կաթողիկոսական
ընտրութեան մէջ, յօշոտումն հինաւուրց կրօնական ինք-
նօրինութեան, ռանահարումն բազմադարեայ ազգային
աւանդութիւնների, — այդ բոլորը աւելի յստակ կը
տեսնենք յետագայում: Տնտեսական հարստահարու-
թիւնների մասին խօսելն իսկ աւելորդ է: Չինօվիկա-
կան պարագիտիվը տարածեց ամենուրեք իր ցանցերը
և ծծեց ու ստրկացրեց «օրէնքի» անուևով: Տօլերանսի,
համբերողութեան դէպքեր ու շրջաններ եղան, այո, այդ
խտրական ու հալածական քաղաքականութեան ընթաց-
քում, բայց լոկ իբրև աննշան ու կարճատև բացառու թիւն-
ներ. «սիստեմը» ընդհանուր առմամբ նոյնը մնաց, բունու-
թեան և ռուսացման մեթօդը շարունակեց իր ճանապարհը
վաղանցուկ ընդմիջումներով, հայը մնաց կրկնակի ու
եռակի ճնշւած, հարստահարւած — թէ՛ իբրև ազգ, թէ
իբրև հպատակ-քաղաքացի և թէ՛ իբրև անդամ ուրոյն
կրօնական դաւանութեան. Ամեն ինչ ենթարկեց
հետզհետե զինւորական երկաթակուռ սիստեմին: Չի-
նօվիկի բիրտ բազուկը իր դաժան օրէնքի տառով
փոխարինեց մահմեդական քասոնը. կնուտը եկաւ, իբրև
մեղմացում եաթաղանի:

Անգլիացի Ուրկվարտ, որ ըստ երևոյթին այն
ժամանակաւ հետախոյզ ճանապարհորդներից է, նկա-
րագրելով հայ հպատակների կացութիւնը ռուսական
տիրապետութեան սկզբներում, մօտ 100 տարի սրանից
առաջ, խօսելով հարկահանութեան նահապետական և
աւերիչ ձևերի մասին, վեր հանելով զինւորականների
բիրտ ու վայրագ դժերը, անձանագրելով պաշտօնեա-
նների տգիտութիւնը, կաշառակերութիւնը, նրանց ար-
համարհոտ ու անարգական վերաբերումը դէպի հպա-
տակը, — հարց է տալիս.

«Ո՞ր ժողովուրդը կարող էր հանգիստ ու գոհ լինել
այդ տեսակ պաշտօնեաների աշխարհում *):

Ո՞ր ժողովուրդը...
— Հ ա յ ը՛

Այո, հայ ժողովուրդը, այնուամենայնիւ, գոհ էր
ուէժիմի այդ փոփոխութիւնից, ռուսական տիրապետու-
թեան հաստատումից: Նա այնքան սարսափ ու արհա-
ւիրք էր կրել մահմեդական տիրապետութեան տակ, որ
կնուտի ու նագայկայի հարւածներն անգամ կարող էին
շատ զգալի չթւալ նրա կարծրացած մէջքին: Նա տե-
սել էր այնպիսի անյոյս դժոխքներ իր բազմադարեայ
գոյութեան ծոցում, որոնց հանդէպ իր ներկայ վիճակը
կարող էր թւալ երբեմն ճշմարիտ փրկութիւն:

*) D. Urquart. Progrès et position actuelle de la
Russie en Orient, trad. fr. Paris. հրատ. 1836 թ.
էջ 105:

Եթէ կամենայինք մի վայրկեան տարուել հասարակագիտական ընդհանրացումով, կը համեմատէինք հայոց կեանքի այդ փոխանցման շրջանը մարդկային պատմութեան, աւելի ճիշտ, նախապատմութեան այն հեռուոր շրջանի հետ, երբ աշխատաւոր զանգւածները ազատուած էին մարդակերութեան, կաննիբալիզմի ճիրաններից և մանուած էին սարկութեան կամ ճորտութեան մէջ: Հայոց վիճակը նոր ռուսական ռէժիմի տակ շատ տարբեր չէր միջնագարեան ճորտութիւնից: Նա նոյն նիւթն էր անսահման կեղեքման, նոյն զոհն էր բռնութեան ու անարգանքի: Բայց և այնպէս նա գոհ էր, քանի որ այլ ևս չէր մորթուում բնական ճորտութեան ձեռքով, պահպանուած էր իր ֆիզիկական գոյութիւնը — թէկուզ արորւած, հիւժւած, աննախանձելի վիճակում — պահպանուած էր, որովհետև այդպէս էր պահանջուած նոր, աւելի գործնական պետութեան շահը, որովհետև հայ տարրը, շնայեա՛ծ իր «վտանգաւոր» հակումներին, մի գերազանց «կեանքով» էր, թէ մտաւոր-գիւնորական և թէ մանաւանդ առևտրական ու արդիւնաբերող աշխատանքի տեսակէտից: Աերջապէս, քրիստոնեայ պետութիւնը փոքր ինչ աւելի դադարեցաւ կրթութեան, ճշտագոյն արտայայտութեամբ՝ փոքր ինչ նւազ բարբարոս... Նա կուզէր մնալ, ապրիլ, իբրև եւրոպական պետութիւն, նրա գերագոյն հրամանատարը, կայսրուհին, իստանբուլում էր՝ արևմտեան վերանորոգիչ հանձարների առջև և մինչև իսկ թղթակցում էր Աօլտերի հետ:

Ահա այդ «պիւսն» էր շնորհում մեզ քրիստոնեայ կառավարութիւնը, իբրև մի տեսակ ողորմութիւն, այդ էր նա պարգևում մեզ — զարգացման մի քանի թոյլ հնարաւորութիւններով — և այդքանն էլ բաւական էր, որպէս զի ռուսահպատակ հայութիւնը, 100 տարի սրանից առաջ, գոհունակութեամբ խոնարհւէր ռուսական դրօշակի առջև, այդքանն էլ բաւական է լինում, որպէս զի այսօր ևս — երբ Ռուսաստանը մնում է էպպէս նոյն հնաւանդ, ազգահալած բռնապետութիւնը — հայ մտաւորականութեան որոշ տարրեր երախտագիտութեան ցոյցեր անեն նրա հասցէին... Յեղի տարամերժ և հիւանդոտ հոգեբանութիւնն է դա, որ գիտէ այդքանով ոչ միայն գոհանալ, այլ և յափշտակել ու խանդավառել — մի հոգեբանութիւն՝ որի գոյութեան պատճառներից մէկն է միայն թիւրքահայոց անապահով ու երբորուն կացութեան մէջ, միւս պատճառը... հայկական մշտագալար սերմիւնը է:

Որքան աւելի ուշագրաւ են բաղաբան էւօլիստիկ յետագայ շրջանները, քանի աւելի է շեշտուած

հայի անկեղծ և անձնէր հաւատարմութիւնը դէպի հաւատակից թագաւորն ու ռէժիմը, քանի աւելի են բազմանում հայ ժողովրդի երախտըները, նրա մատուցած ծառայութիւնները թագին ու պետութեան, այնքան ասես աւելի է խտանում վարչական միջնորդի մէջ կասկածի, չկամութեան ու ատելութեան սուերը դէպի հայ հպատակը:

Ահա և 1826 — 28 թ.ականները, մեր պատմութեան փոթորկայոյզ, նշանակալի փուլերից մինը: Արարատեան հայութիւնը ոտքի է կանգնել և ռուսական զօրքերի հետ կռոււմ է պարսից բռնակալութեան դէմ, կոտորում է, կոտորում է Ներսէս Ա շտարակեցիին *) անզուգական հոգին է այդ գեղեցիկ ապստամբութեան, նա ինքն անձամբ նախագահում է — հայկական զինւորակոչին և պատերազմի գործողութիւններին նա ինքն անձամբ հրատարակում է մանիֆեստներ, հրովարտականք «առ հայոց ազգ»:

Հազազիւտ և դիւթիչ վայրկեաններ են...

«Յիշեցէ՛ք — գրում է Ներսէս իր պատերազմական շրջաբերականի մէջ, ուղղւած հայ ժողովրդին — յիշեցէ՛ք ձեր հարց մեծամեծ սիրագործութիւնները... Դուք նոցա որդիքն էք, նոցա արիւնք ես է զայի ձեր երակներում: Նման ձեր հարց և նախնեաց՝ հաւատարմութիւնը առ Աստուած, առ բրիտաննէութիւնն և առ բարբարոս մեր — Աստուածապսակ կայսրն Ռուսիոյ, — գերազանց դասեցէք քան զդոյքն ձեր և նոյնիսկ կեանքն...»

Յայտնի է ձեզ նաև Ռուսիոյ օգոստոսիական պետութեան նպատակը: Նա իր հզօր բազուկը տարածեց մեր հայրենեաց վրայ ոչ այնքան իւր սեփական օգուտի համար, որքան մեր անգործութեան և բարորութեան համար...

«Արիացէ՛ք մի վախէ՛ք: Ահա ժամանակ, երբ ամենեքեանքդ վերածնելով ձեր մէջ ձեր նախնեաց սիրագործութիւնները, միաբանութեամբ պիտի քաջալերէք միմեանց սակաւ մեռնէ՛ք բարութեամբ և առանց հայրենեաց դաւաճանելու և այդպիսով ժառանգենք մեր նախնեաց պանծալի անունն ու փառքը... Բոցաժառանգէ՛ք արիութեամբ և դիմադրեցէք մեր թշնամեաց բոլոր խորամանկութեանցը և աւազակութեանը... դիմադրեցէ՛ք կամ ռուսաց զօրքերի հետ միասին և կամ թէ մի ուրիշ կերպ... Իսկ թէ հարկ լինի, մի՛ խնայէք ձեր արեան վերջին կաթիլը... Աստուծային շնորհը և Ռուսիոյ օգոստոսիական ինքնակալի ողորմած ուշադրութիւնը պսակներ կը հիւսեն թէ ձեզ և թէ բոլոր ձեր համազգեաց»:

Եւ... մէկ ձեռքին խաչ, միւս ձեռքին դրօշակ՝ ինքը քաջարի հովապետը սլացաւ պատերազմի դաշտ:

Երկար կը լինէր գծել հայոց կռիւների, զրկանքների ու յաղթանակների շարանը: Ահա «Դէլի-բէշիլը» (Մանուշարեան Գրիգոր եպիսկոպոս), որ վեղարն ու փարօջան ծալած, շինականի պարզ չուխայով, ոտից ցզուխ զինւած, սպիտակ նժոյգի վրայ թռչում է իր քաջերով պարսից հեծելազօրքի դէմ: Ահա նոյն եպիսկոպոսը Ըսմազիլի, Ղազախի և Սեանայ կողմերում՝ 500 զինւորներով մի շարք յաղթական ճակատամարտներ է մղում ապստամբ թիւրքերի դէմ, որի համար հիացմունքի ու երախտագիտութեան խօսքեր է լսում երկրի կառավարչապետ Երմոլովից: Ահա հայազգի զօ-

*) Ծն. 1770 թ. վախճ. 1857-ին:

րավար Մադաթով, իբրև մի առանձին զորաբաժնի հրամանատար, իր 2000 հոգի բանակով, միացած Դէլի-Քէշիշի և հայկական զորագնդի հետ, Շամբոր գետակի մօտ ջարդ է տալիս 10—12 հազար պարսիկ զորքերին, որոնք թողնելով կուռի գաշառում 2000 զիակ, փախչում են ահաբեկած: Իւ Մատաթով հանդիսաւոր ու յաղթական մուտք է գործում Գանձակի մէջ, ուր նրան ցնծութեամբ, խաչ ու խաչվառով դիմաւորում է հայ ժողովուրդն ու հոգևորականութիւնը:

Հայ գեներալի այդ գահաձեժ, շանթահարող ընթացքը, նրա փառքի դափնինները սկսում են անհանգիստ անել ռուսական բիւրօկրատիային,— և այն վայրկեանին, երբ Մադաթով պարասուում էր վերջնական ու վճռական հարածը տալ պարսիկներին, յանկարծ հրաման է գալիս, որ զորաբաժնի հրամանատարութիւնը առևի նրա ձեռքից և յանձնի ռուս գեներալ-մայոր Պանկրատիեֆին...

Խանդավառութիւնը ընդհանուր է կովկասեան Հայաստանի մէջ. «Հայոց ազգային պատերազմը» էլեբտրականացրել է բոլորին: Տուն-տեղ թողած, գրեթէ ամբողջ հայութիւնը Քոստի փերից մինչև Արաքսի եզերքը, մեծ ու փոքր, աշխարհական և կղերական, ոտքի էին կանգնել՝ դիրացնելու Ռուսաստանի յաղթանակը և թօթափելու մահմեդական բռնապետութիւնը:

«Ինչ որ պարսից կուռի ժամանակին հայք արին, Աստուծոյ է յայտնի — ասում է ՊԱԷՐԵ Հայաստանի՝ «ի անմահ հեղինակը — թէ մարդ չ'իմանայ, քարերը վկայութիւն կը տան: Հայրաթ որ մէկ արդար և անաչառ մարդ Արաստանու պատմութիւնը կը գրի, էն ժամանակը կ'երևի, թէ Հայք ինչ արին, ինչ հաստատութիւն են ցոյց տւել տէրութեանը, ինչ արին են վեր ածել»...

Պատերազմը շարունակուում է — շարունակուում են և հայ զորագնդի բազմաթուութիւնները: Իսկ ներսէս Աշտարակեցին — մի նոր վարդան Մամիկոնեան, հայ ազատագրական վիպերգութեան ամենագրաւիչ դէմքերից մինը — շեփորում է անդադար իր մտաւոր ու բարոյական հեղինակութեան բարձրութիւնից, յորդորում է ազգին՝ չ'խնայել ճիգ ու արիւն բրիստոնեայ պետութեան համար և նետում է քանիցս անձամբ պատերազմի արկածների մէջ, վտանգի ենթարկելով իր կեանքը:

«Հասաւ ժամը — գրում էր նա դարձեալ 1827-ի ձմեռը իր բարեկամներին — երբ աչքով պիտի տեսնենք Արարատեան աշխարհի և հայոց ազգի ազատութիւնը. հասաւ ժամը, երբ Մայր Աթոռը պիտի վերականգնէ իր վաղեմի անկախութիւնը. ոտքի՛ կանգնէք, հայոց քաջեր, թօթափեցէք պարսից լուծը, ուրախացրէք այնպէս Մասիսին, մի անգամ արիւնով ներկեցէք հայրենի հողը և սպա տարեցէք ազատ... Ժամ է արդէն... Օ՛ն անդր... Հիմա — կամ երբէք»...

Չայնը հնչում էր հազարաւոր արձագանքներով հայ դժբախտ հայրենիքի բոլոր անկիւններում և հասնում էր մինչև Հնդկաստանի հայ գաղութները...

Մօտենում են վճռական վայրկեանները, հայք և ներսէս կրկնապատկում են իրենց ճիգը, ահա ազատարար բանակը Լըմիածնի մէջ, Աշտարակեցու առաջնորդութեամբ. այնտեղից պիտի գրոհ տար Երևանի, Սարգար Արագի բերդերի վրայ: Ուրախ, ցնծագին ղողանջում են հինաւուրց վանքի զանգակները, Միաբանութիւնը խաչ ու խաչվառով հանդէպ է գալիս բանակին, — և հայոց ներսէսը այդտեղ ևս բացականչում է ի լուր ամբողջ հայութեան.

«Ահա հասաւ ազատութեան պանծալի օրը, երբ Հայաստանի դարևոր փառքը աշխարհիս վրայ նորից պիտի վերականգնի խաչի զօրութեամբ»...

Պիտի վերականգնի...
Այդպէս էր ներշնչել հայ առաջնորդին Պետերբուրգի Մակեաձէլլին կամ նրա կովկասեան սպասուորը — Պասկեվիչ...

Չենք երկարում: Տեղի ունեցան մի շարք արևնահեղ ճակատամարտներ, ուր Արարատեան հայութիւնը զոհաբերեց առատօրէն իր կեանքն ու ստացածքը: Պատերազմը վերջացաւ Ռուսաստանի լիակատար յաղթանակով, նրա ձեռքն անցան Երևանի ու Նախիջևանի ընդարձակ խանութիւնները, որ Նիկոլայ I անւանեց «Հայկական աշխարհ», «Արմեանսկայա Օբլաստ»:

Վերջացաւ Հայոց մասնակցութեան ու լայնալայն զոհաբերութեան լուրերը հասան ամեն տեղ, նաև ռուսական արքունիքին. իսկ ներսէսի անձնաւորութիւնը, պատած առաքեալի և հերոսի լուսապսակով, դարձաւ ամենուրեք, նոյնիսկ կայսրի անմիջական շրջապատում, ջերմ ու պատկառոտ ուշադրութեան առարկայ. շարժեց ոմանց անվերապահ հիացմունքը, այլոց թունոտ նախանձն ու շարաշուք կասկածը...

Պատերազմը վերջացաւ — և իբրև առաջին «շնորհ» հայոց ազգին կայսերական կառավարութեան կողմից՝ կովկասեան կառավարչապետը առաջարկեց ներսէսին, որ հայերը ի նշան երախտագիտութեան, կազմեն իրենցից 2000 հոգու չափ մի մշտական զօրք, հսկելու համար նւաճած երկիրների բերդերի մէջ. որպէս զի ռուսաց զօրքը ստիպւած չ'իին մնալ ամառայ տօթերին Արարատեան դաշտի վրայ:

Ռուսական վեհանձնութեան մի այլ խոշոր արտայայտութիւն էր կովկասեան իշխանութիւնների վերաբերումը դէպի հայ գաղութանները. Քառասուն հազար հայ մարդիկ ձմրան արհաւիրքների մէջ հեռւում էին Պարսկաստանից ռուսաց զօրքին, թողնելով մշակած հողեր, տուն, գոյք, հարստութիւն, շտապում էին անցնել Արաքսը, երևակայելով գտնել այնտեղ գրկաբաց ընդունելութիւն: Բայց նրանց իրօք սպասում էր ռուսական պաշտօնէութեան ցուրտ ու անհիւրընկալ գիրկը, սպասում էին անվերջ զրկանքներ, քաղց, տանջանք, նւաստացում և ողբերգական թշուառութիւն, ինչպէս 1878-ի թիւրքահայ գաղթականու-

թեան օրերուս Թողնենք, որ խօսէ այդ առիթով ուսու- կան գրօշի անկեղծ ու լոյտալ երկրպագուներից մինը*).

Գաղթականների զոհարեութիւնը անօրինակելի էր: Նորա թողնում էին իւրեանց տունն ու տեղը, պատական այգիքը, ցանած դաշտերը, հացով լի ամբարները և ձմրան ցրտին, մեծ մասը սուրբով, շտապով գէպի Արարի Ծերունիքը ու- սերի վրայ կրում էին երեխայոց, կանայք — ծանապարհի երկու երեք օրւայ պաշարը: Եւ այն հարուստ հայ գիւղա- կանք, որ երեկան օրը փարթամացած էր Աստուծոյ շնոր- հած ամեն բարիքով, այսօր յետին չբաւորի պէս սուրբով տանում էր իւր բազմաթիւ գերդաստանը յուսալով թէ Արարի ձախ ափում Նշեմական զբախար պիտի մտնի: Ռուսաց իշխանութիւնը զրգելով հայոց գաղթելու, ոչինչ նախապատրաստութիւն չէր տեսած նոցա օգնելու: Պատկերէք մի 25 հազար ուսուցիչ աւալով Լազարեանին, բոլոր թողեց սորա վրայ և ինքը գնաց Թիֆլիզ: Լազարեանը ստիպւած էր զրամ շունչեղ գերդաստաններին բաժանել 5—6 ուսու- լիով, որպէս աղքատի—օղորմութիւն: Բայց երբ այդ զրամն էլ հաստու, Լազարեանը ստիպւած էր թիֆլիզեցի հայ վա- ճառականներից, իւր պատասխանատուութեամբ, երկու հազար սակի փոխ տանել:

Գաղթականները խուժ-խուժը ծանապարհ ընկան 1828 թւի փետրարի վերջերից սկսած: Առաջին շարժւողներն էին Խուսիզի հայք: Այս բազաքի բանի մի հարիւր գերդաս- տանները բոլորն էլ դուրս եկան և տեղը մնացին միայն վեց տուն: Նոցա հետեւեցին և շրջակայքը ու ապա՝ այնտեղի բնակիչները, որտեղից հետզհետէ դուրս էին գալիս ուսուց զօրքերը: Անցնելով Արարի՝ գաղթականները շտապած թշուառութեանց հանդիպեցին: Ռուսաց սահմաններում նոցա համար ոչինչ պատրաստութիւն չէր տեսնուած: Նախիջևանի ամալի գաշտերում նոցա մնացին բաց օդի տակ՝ առանց բնակարանի և առանց հացի: Երևանում կազմած գաղթա- կանութեան յանձնաժողովը՝ տեղեկացրեց Լազարեանին, որ հայ շճարեկու պատճառով ոչինչ օգնութիւն չէ կարող այլ թշուառներին և թէ նոցա ուսուց սահմաններում սո- վամահ կարող են լինել, և այդ պատճառով խնդրում էր յետ պահել նոցա մինչև նոր հացի հունձը: Բայց արդէն ուշ էր. ժողովրդի մեծ մասը անցել էր Արարի, միւսներն էլ անցնում էին:

Սակայն ծանապարհին կրած նեղութիւնները ոչինչ էին համեմատութեամբ այն թշուառութեանց, որոնց ենթարկե- ցին գաղթականները այն իսկ ուսուց սահմաններում — իւրեանց նոր բնակավայրում: Եւ այդ թշուառութիւնները դժբաղդաբար տարիներ տեւեցին ու, շիջելով բազմաթիւ մեռածներին, կենդանի մնացորդներն էլ վերջին յուսահա- տութեան հասան:

Թէ ինչ տանջանքներ կրեցին նոցա մինչև որ կարգւեցին ու սարբւեցին և որքան շատ մեռնողներ ունեցան, այդ կտ- րելի է իմանալ երկու տարւանից յետոյ (1829—1831 թ.) կատարւած փճակագրից: Տեղութեան կատարած այս մաք- դահամար ցոյց տւեց, որ կարճ միջոցում 8,249 տնից մնա- ցել էր 6,946 տուն և պակասել էր 1,303 գերդաստան: 45 հազար հոգուց մնացել էր 35 հազար հոգի և պակասել մտ 10 հազարը: Ռուս աստիճանաւոր Չուբարէվը, որ պաշտօնով ուղարկւած էր Արարաղ, 1830 թւի ապրիլի 20-ին, գրում է Պատկերիին՝ Անցեալ պարսկական պատերազմի անմահ քաջարժքութեանց կարգում տնչու շատ նշանաւոր տեղ է բռնում հայոց Պարսկաստանից մեր երկիր գաղթելու: Հայքը մի ժողովուրդ են, որ այս երկրում ամենից շատ են հաւատարիմ մեր տէրութեանը և, կարելի է ասել նոցա ամենապնելին են՝ ո՞նէ հասարակ ժողովուրդի մէջ: Պարս- կաստանից գաղթած հայք նշանաւոր են օրինակելի աշխա- տասիրութեամբ. նոցա մեծ մասը արհեստաւոր են, շատ օգտաւէտ և շատ հազաւագիւտ կովկասում: Դժբաղդաբար այս օգտաւէտ ժողովուրդը շափեցը դուրս ծնչւում է Ղա-

րարաղում: Մի կողմը թողնելով բնիկ հայերին, որոնք կե- ղեւում են իւրքը բէկերից, կը յիշեմ միտն գաղթական- ների մասին: Ղարարաղի տեղական (ուսու) իշխանութիւնը հայոց դէմ մի ինչ որ նախապաշարմունք ունենալով, ան- ներելի կերպիւ նեղացնում է նոցա և մինչև հիմա նոցա չունին հաստատ բնակութիւն: Նոցա տեւել են շատ անբերքի հողեր, իսկ Մեղրի Գեօւնէյի մահալում աւած հողերն էլ շատ բիշ են:

Առհասարակ գաղթական հայք այստեղ վերին աստիճանի նեղում են թէ իւրեանց թիւը նայիքներից և թէ տեղա- կան իշխանութիւնից: Եւ եթէ մեկը այս իշխաններից դա- լիս էր Շուշի խնդրամտոյց լինելու, նրան պատասխանում էին շարաշար գանակո՞ւթեամբ... Սորանից աւելի վատ- թար գոյներով էին նկարագրում ուսու պաշտօնեայք Երևանի և Նախիջևանի կողմը բնակւած գաղթականութիւնների գրութիւնը: Տեղական իշխանութիւնը ոչ միայն ունէր նոցա օգնելու, ոչ բնորոշակ պաշտօնեայք: Վրացոց գեօպանի պաշտօնով Թեհրան գնացող նշանաւոր Գրիքոսեանցի, 1828 թւի սեպտեմբերին այս երկիրներով անցնելիս, իր աչքով տեսու գաղթականաց թշուառութիւնը և պաշտօնեաների զեղծումները և անբնականութիւնը: Գրելով այդ բոլորը Պատկերիին, Գրիքոսեանցի խնդրում է նրանին, որ բանի մի պաշտօնեաներ ուղարկէ՝ գոնէ, ստում է թիֆլիսի Հայոց (Ներսիսեան) ուսումնարանի աշակերտներից՝ *:

Այդպէս վարեց ուսու կառավարութիւնը այն ժո- ղովրդի հետ, որ իր անհաշիւ զոհարեութիւններից յետոյ պիտի գար թափելու առատօրէն իր աշխատանքի արդիւնքները արբունի գանձարանի մէջ, ծաղկեցնելու առևտուրն ու արհեստները, զարկ տալու բամբակի մշակութեան, կողքայ աղի առևտրին և հարիւրաւոր այլ օգտակար ձեռնարկների:

Այդ խորթ վերաբերումի հետ զուգընթացաբար նկատեց շուտով կառավարական շրջանների մէջ ձրգ- տումն նպաստաւորելու մահմեդական տարրը ի վնաս հայի երբ, պատերազմը գեռ նոր վերջացած, ձեռ- նարկեցին «Հայկական Աշխարհի» վարչական կազմա- կերպութեան և երբ Պետերբուրգ սկսեցին թափուիլ այդ առիթով զեկուցումներ, այլ և այլ կարծիքներով,— գեներալ Վելիամինով հետեւեալն էր տեղեկագրում բարձր կառավարութեան, իբրև իսկական չինովնիկ.

Առաջուց կարելի է գուշակել, որ հայք որպէս մի խո- րամ անկ, աղուէ սարարոյ և նենգաւոր

* Նոյն թշուառութիւնները կրեցին և թիւրքահայ գաղ- թականները 1828-ի ուսու-տաճկական պատերազմից յետոյ: Այնտեղ, Թիւրքահայաստանի հողի վրայ ևս—Էրզրում, Բայազէդ—հայ ժողովուրդը շեքմագին խանդավառութեամբ գիժուորել էր ուսուներին, և իր ապաստութիւնը մտ զգայով՝ ապստամբել էր թիւրքերի դէմ ու մի սոսկալի շարք աւել: Միմիայն Բայազէդում 2000 հայ մասնակցել էին ուսու- տաճկական պատերազմին: Ապա... երբ Ռուսաստանը վերա- գարձրեց Ղարսը, Էրզրումն ու Բայազէդը թիւրքերին—հայ տարրը այդ վայրերում ևս ստիպւած եղաւ թողնել ամեն ամեն ինչ և զիմել արհաւիրալի գաղթի...:

Այնքան սարսափելի էր գաղթականների փճակը, որ այն ժամանակայ կացութեան ուսումնասիրողներից մինը, անդ- լիսցի Ա. Ի. Լըբրահամ, միլիտարդօրէն գրում էր.

«Կատկածելի է, թէ արդեօք հայերը բաւելաւեցին իրենց պայմանները՝ տէրերի այդ փոփոխութեամբ» (Whether the Armenians bettered their condition by this change of masters, may be doubted). — Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia, by Cap. Richard Wilbraham, London 1839. էջ 315:

* Ա. Երիցեան, «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը» և «Սովկասի Հայր XIX-րդ դարում»

ու ազգի, զբզուած իրենանց բնածին ասելութեամբը դէպի մասնագականները, ոչ միայն կը հրաժարին կալածատիրոջը հարկ տալուց, այլ բոլորովին չեն ուզիլ ճանաչել նորան: Այդ բոլորը պիտի վերադառնան իսկոնքին, բեկերին և միւս մասնագական կալածատիրերին, որոնք պիտի կարծեն, թէ տէրութիւնը գիտութեամբ ընտրել է այդ միջոցը նոցա փոստելու Մասնագականները, շարունակուած է Ալէիսամիսովը, կովկասում շատ ուժեղ տարր են և բնակչաց երեք քառորդ մասն են կազմում, վասն որոյ չպէտք է նոցա վշտացնել հայոց պատճառաւ, մանաւանդ որ զորանից օգուտ կը քաղեն օսմանեան և պարսից տէրութիւնները: Այս հիմանց վրայ գննելու օգտաւետ է համարում, որ մասնագականաց հայ-յարմակ կալածանքներում նայիքները կամ վերակացուք լինին մասնագականը:

Արդէն իսկ, ինչպէս տեսանք, Ղարաբաղի մասնագական նայիքները ընդարձակօրէն գործադրում էին հայ գիւղացիութեան վրայ իրենց աւատական խնամակալութիւնը...

Ղերջապէս, ահա և կասկածներն ու «դօսօսներն» սկզբնաւորումը հայ ականաւոր գործիչներն դէմ: Ինքը կովկասեան կառավարչապետը անձամբ, եռանդով «խօզ» է տալիս այդ զագրելի շահատակութիւններին և կարծ միջոցում Էջմիածնի ու հայ լոյեալ, ծայրայեղօրէն «հաւատարիմ» ու «բարեմիտ» հոգևորականութեան շուրջը ստեղծուած է դօսօսի, մատնութեան ճարակող միջնորդը, որ այնուհետև շարունակեց անընդհատ մինչև Գօլիցի-նեան և Գաղօվեան օրերը: Մի ճշմարիտ հակահայկական արշաւանք էր, որ նիւթեց կառավարչապետ Պասկեփիչը, պատերազմը վերջանալուց յետոյ: Եւ նրա առաջին հար-ւածները ուղղուեցին «Երբ ս է ս Ի դ է մ» նրա առաջին գործն եղաւ՝ տապալել ժամանակի ամենահեղինակաւոր և լուսամիտ հային, որ այնքան վեհ, գաղափարական հայրենասիրութեամբ նւիրել էր իր բազմատանջ ժողովրդի դատին: Ալևոր հովւապետը—որին խոր ցաւ էր պատճառել պատերազմի բացասական հետևանքը իր փայտալոյս յոյսերի տեսակէտից, կառավարութեան խոստումնադրուած ընթացքը, հայկական ինքնավարութեան պատրանքների խորտակումը—ալևոր հովւապետը նեղում էր արդեօք կառավարչապետին իր յամառ յիշ-ցումներով ու պահանջներով: Այդ է արդեօք վկայում կովկասի մէջ մինչև օրս էլ պատող զրոյցը այն խորհրդաւոր թղթի մասին, որ «Երբ ս է ս Ի դ է մ» խնամքով պահելիս է եղել իր ձախ ծոցի գրպանում, որից նա չի բաժանուել գիշեր ու ցերեկ և որի զօրութեամբ իր թէ «կաշկանդուած» է եղել Պասկեփիչը... Ապագայ հայ պատմագրին կը մնայ լուսաւորել մեր նորագոյն պատմութեան այդ միտն ու առեղծուածային խորըը...

Այսպէս, թէ այնպէս, դաւերն սկսեցին: Պասկեփիչ գրեց շուտով Պետերբուրգ իր «կարծիքները» «Երբ ս է ս Ի դ է մ» արքայիսկոպոսի մասին: Գա մի անխիղճ մեղադրական էր, հիւսուած հրէշաւոր զրպարտութիւններից: Այդ ազգազաւ սաղրանքների մէջ եռանդով աջակցեցին «Երբ ս է ս Ի դ է մ» անձնական թշնամիները, հայ տիրապաշտ և խաւարապաշտ վեղարաւորներ ու իշխաններ, Սերօրներ, կարբեցիներ ու Բէհրուտեաններ, որոնց դէմ անհայտ

կոխ էր յայտարարել ռամկավարական հովերով տար-ւած ներսէսը: Բոլոր զագրի հայերը, որ անձնական այս կամ այն հաշիւն ունէին հեղինակաւոր առաջնորդի հետ, համախմբեցին կառավարչապետի շուրջը, որը արդէն սկսել էր ամենուրեք, հայկական շրջաններում selection-ի քստմեքի աշխատանքը, «ընտրում էր» և մօտեցնում բոլոր նրանց, որոնք առանձնապէս փայլում էին իրենց հաւատարմութեամբ, աւելի ճիշտ՝ ստրկա-մատնութեամբ, բոլոր նրանց, որ սիրելիմ հակառակորդ էին հայ ազգի ճշմարիտ առաջադիմութեան ու վեր-ծնութեան: Կառավարչապետը որսում էր եռանդով յիր մարդկանց» և նրանց հետ նիւթում այն հակապական դաւադրութիւնը, որից մենք ժառանգեցինք տիրահա-լուսակ «Պոլոժենիէ» և սահմանափակումների ու կաշ-կանդումների մի ամբողջ շարք... Ընդդէմ մի փոքրիկ, էապէս խաղաղ, գերազանցապէս հաւատարիմ հա-մայնքի, նրա հինաւուրց եկեղեցու, նրա հինաւուրց լեզուի և ինքնատիպ կուլտուրայի... Հաստատեց Էջմիածնում իր շինութիւն-պրօֆուրօրին, առանց որի հաւանութեան կա-թողիկոս և Սինօզ չեն կարող մի բայլ անել: Նշանակեց հըս-կողութիւն հայոց հոգևորականութեան վրայ, Էջմիածինն ու ազգային-հասարակական հիմնարկութիւնները պա-շարեց իր լրտեսներով ու «դօսօսչիկ»-ներով, պառակ-տում ցանեց Մայր Աթոռի մէջ լարեց սինօզականներին իրարու դէմ և հասաւ այնտեղ, որ բմահաճօրէն, գրեթէ manu militari հաստատեց իր ուզած կաթողիկոսին, ընտրել տեց Եփրեմից յետոյ կարբեցի անունով մի ոչնչութիւն, իրրև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս...

Ռուսական միջամտութիւնները այնքան յամառ, սիս-տեմատիկ, մշտնջենաւոր բնոյթ առան, որ նոյն անգ-լիացի ճանապարհորդ Ալիքրահամ անցեալ դարու երես-նական թւերին Էջմիածինն այցելելուց յետոյ, կարող էր գրել, թէ «մենայն հայոց եկեղեցու պետը իրօք այլ և ս կաթողիկոսը չէ, այլ ցարը» (the Emperor is virtually the head of the Armenian church throughout the world):

Բայց կառավարչապետական ժանիքները ամենից աւելի կատաղութեամբ կրճտում էին «Երբ ս է ս Ի դ է մ» ներսէսը—հարազատ ծնունդ ցեղի տանջած և որոնող հանճարի «Երբ ս է ս Ի դ է մ», «գաղտնի խորհրդաւոր դիտաւորութիւններ ունէր հայկական նորանաճ նա-հանգների վերաբերմամբ»... Պէտք էր նրան տապալել...

Մութ երեսներ շատ ունի ռուսական բռնակալու-թեան պատմութիւնը—այս մէկը ամենամութ, ամենա-տխուր երեսներից է:

Դաւը հասաւ իր նպատակին: Կառավարչապետը, հա-կաներսիսեան բանակը իր եռանդուն գործակալներն

*) Richard Wilbraham, Travels in the Transcaucasian Provinces, էջ 98:

ունէր Պետերբուրգում, մինիստրները, ինքը ցարը, յայտնաբերեցին Պասկեվիչի բոլոր սուս զբոսարարութիւններին: Միամիտ կը լինէր վերագրել ներսէսի տապալումը Պասկեվիչի և նրա անձնական թշնամութեան Պատճառները աւելի խոր էին — զուտ ռուսական յիստերիա՞ մէջ:

Հարածն իջաւ 1828-ի օգոստոսին, երբ դեռ այնքան թարմ էին յուշերը Ներսէսի հերոսական և անձնէր թուիչ քննարկից: Եւ ահա մեր վեղարաւոր Կարիբալդին — աքսորի մէջ... Առաջնորդական պաշտօնի սին պատրուակով խուլ ու օտար Բեսսարաբիայի մի անկիւնում — կիշինեալ... Բոլոր սև ուժերը միացան այդ մեծ հայի, մեծ մարդու դէմ Եւ նա մենակ, գրեթէ մենակ, հայ ժողովրդի զսպած բարկութեան և թշնամիների ցնծութեան ունոցների մէջ գնաց ամբողջ 15 տարի թաղելու այդ օտար, անհիւրընկալ անապատում: Գուցէ նոյն լէգանդական «սև կառքն» էր տանում նրան, որ պիտի տանէր Արմոնիանին դէպի խորհրդաւոր անյայտութիւն և Միքայէլ Նալբանդեանին՝ դէպի դաժան Պետրոպոլիսովսկի, իսկ այնտեղից դէպի գերեզման...

Գնաց ներսէսը Բոնակալութիւնը աքսորի մէջ ևս լրտեսներով շրջապատեց նրան, մշտնջենաւոր հսկողութիւն նշանակեց նրա վրայ, գրած ու ստացած նամակների, նրա բոլոր յարաբերութիւնների վրայ Պետական ծանր յանցաւոր էր նա հրատարակած, «գաւաճան» ընդդէմ պետութեան: Մի քանի անգամ ուժով բողոքեց, կամեցաւ տեսնել Պասկեվիչին, մինիստրին, թագաւորին՝ բացատրելու, արդարանալու նպատակով: Բոլորը ապարդիւն: Եւ հպարտ հովիւր համակերպեց ծակատարին, լուութեան մէջ որո՞՞ւ էր մի տխուր ու շեշտակի ֆրագը, որ գրել էր աքսորի ճանապարհից մի թիֆլիսեան բարեկամի.

«... Բանդի որչափ և մտածեմ, համարիմ ստուգել գիւնուորութիւն սատանայի ի ձեռն իբրոյ արբանեկաց յարուցեալ ընդդէմ մերուս հողևորական կառավարութեանց, ըստ որոյ հարկաւորի զգուշանալ, մինչև ցայն պատահարն չարին խորասկեցէ ինքն Տէր»...

Ողբաց հեռուից իր «որբացեալ հօտը», մերթ ընդ մերթ համարձակ շանթեր նետեց ամենակարող Պասկեվիչին, մերթ ընդ մերթ բողոքներ գրեց Պետերբուրգ՝ ընդդէմ այն անարգ ոտնձգութիւնների, որ կատարում էր քրիստոնեայ պետութիւնը հայ եկեղեցու և կուլտուրայի ինքնօրինութեան դէմ: Ոչ մի արձագանք...

Tempora non mutantur!... Հայի տխուր իրականութեան մէջ պատմութիւնը յաճախ է կրկնուում, ժամանակները չեն փոփոխուում գիւրութեամբ: 75 տարի յետոյ՝ պատկերը տարբեր չէր հայ սգաւոր հովապետի շուրջը: 75 տարի յետոյ՝ մենք տեսնում ենք միւս ըմբոստ ու հոյակապ վեղարաւորին, «Վասպուրականի Արծաին» նոյն դառն մորմորի և անողորմ հիասթափու-

թեան մէջ, երբ նա տարածուած իշմիածնի բակում, սրտի անհուն կակիճով տեսնում էր, թէ ինչպէս ցարի ոստիկանները իրենց կոպիտ սանդալներով խուժում էին հինաւուրց սրբավայրը և խորտակում բիրտ ձեռքերով իշմիածնի դրամարկղը...

Ահ, երբ մեր օրերում կովկասահայ ինտելիգենցիայի մի բանի ներկայացուցիչներ գիտակցաբար, աւելի ճիշտ, մանկական անգիտակցութեամբ փառաբանում են կնուտի և ռուսացման ուժեղ մը կովկասեան Հայաստանում, երբ նրանք մուրացկանի սակաւապէտ հոգեբանութեամբ ծառում են իշխող տարրի յլայնարձակ ու վեհանձն սրտի՞ մասին (ասես, յիրաւի, մի հսկայական ողորմ ու թիւն է արեւ ջարիղմը աշխատաւոր ու բազմբախտ հայութեանը), երբ նրանք յանցաւոր թեթեւամտութեամբ վերագրում են այդ ուժեղի հայտեաց բռնկումները հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների գոյութեան ու գործունէութեան, երբ ուրիշ ասպետներ, իսպառ խուլիգանացած, միանգամայն զրկած մարդկային կերպարանքից, և չափազանց բաշտաբուծ տիրող ուժակցիայից, իրենց հլու երկրպագութեան մէջ հասնում են այնտեղ՝ որ հրապարակով ներբողում են Պարսկաստանում հայ ըմբոստ երիտասարդների դէմ տնկած ցարական կախաղանները, — այդ սքանչելի պարոնները գիտակցաբար մոռանում են և կուզէին ուրիշներին էլ մոռցնել տալ արիւնոտ իրողութիւնների այն անվերջ շարանը, որ ամփոփած է հայ ժողովրդի հարուստ գատապարկում, նրանք կուզէին իրենց գեանաբարը ստրկամտութիւնը հաղորդել հայ նորբողոք սերունդներին, վարագուրելով դարաւոր աղաղակող ոճիրները, մեղմացուցիչ պարագաներ գտնելով նրանց համար, երախտագիտութեան տեղի-անտեղի ցոյցեր անելով, նրանք գիտութեամբ մոռանում են և կուզէին մոռցնել տալ, որ հայ յեղափոխականի, տերրորիստի ստերն անգամ դեռ չկար 1830-ին, երբ նիւթում էր գաւազրութիւնը հայ եկեղեցու հնաւանդ կարգերի դէմ, կամ թէ երբ, 1884 ին, փակուում էին դպրոցները և վարագորէն փողոց նետուում հազարաւոր մանուկներ, կամ թէ երբ 1903-ին, սինաւոր լէգէօններով թալանում էին հայ ազգային-եկեղեցական գոյքերը, մատնելով հայ ժողովրդին և նրա զառամեալ հայրապետին հոգեկան ամենամանր տաղանայների նրանք կուզէին մոռցնել ու մարսել տալ հայ ժողովրդին և ամբողջ գիտակից հայութեանը լօբանօյեան Ռուսաստանի աղէտաւոր դերը թիւրքահայոց ջարդերի մէջ — հայոց հարցի լուծման յաւիտենական ձգձգումների և վախճանական վիժումի մէջ, — մի դեր, որի հեղինակները նշաւակած են, անարգ սիւնին բնեւած քաղաքակիրթ աշխարհի ձեռքով. նրանք, վերջապէս, մոռանում են և կուզէին մոռցնել տալ, որ ապահովութեան ու բարեկեցութեան այն խղճուկ փշրանքները

կովկասահայը վայելում է ոչ իբրև ողորմութիւն, ոչ իբրև ուսուցանան վեհանձնութեան և գթութեան արգասիք, այլ իբրև մի վիրաւոր ու հաշմանդամ իրաւունք, վաստակած հայ արեան հեղեղների և դարաւոր զոհողութիւնների ու զրկանքների գնով...

Մ. ՎԱՐԱՆՆԵԱՆ

ԵՐԿՐԻ ՎԻՃԱԿԸ

Վերջիմ պահում ստացամք Վանից հետևեալ գրութիւնը.

27 սեպտեմբեր, Վան

Ցագնապ, անապահոյութիւն, ընտրութիւններ... և այդ բոլորի հետ—գործիչների մեծ պակաս է զգացուումս Կուզես հազար կտոր լինել՝ հասնելու համար ամեն տեղը Ըստ տեղերում այն տպաւորութիւնը կայ, թէ Սահմանադրութիւնը լմնացած է... Իսկ բրդերը կարծում են, թէ սահմանադրութեան հետ «վերջացած է» և հայ ֆէդաւն... Ուստի և պատրաստուում են ազատութեան բերած կարգերը ընջել...

Քիւրդ աղաները փորձեցին վերականգնել իրենց աւատական իրաւունքները, ոչ միայն այն շրջաններում, ուր նրանք ուժեղ են, այլ և մի շարք գաւառներում—Ըստախ, Գաւաշ, Կարկառ և այլն—ուր անգամ հին կարգերի օրով վերացած էր նրանց բռնակալութիւնը, շնորհիւ հայ յեղափոխական գործունէութեան:

Քրդական այդ նոր ռանձգութիւններին մեծապէս նպաստել է և այն հանգամանքը՝ որ առջի օրերը ժողովրդի արամադրութիւնը թող է եղել, Գիմադրել են Կառկառի և Ըստախի մէջ, իսկ միւս տեղերում—ըստ աւանդական սովորութեան—համակերպել են և սկսել են ծառայել բիւրդ աղաներին, ինչպէս նախնի օրերում...

Հէնց որ ինքնապաշտպանութեան խմբերը հրապարակ [եկան (ընդամենը մէկ ամիս է), բրդերը մտան իրենց ծակերը և Սյուհեստե էլ ոչ մի դէպք չի պատահել այդ շրջաններում: Որքան խրատական է այդ փաստը, հարիւրաւոր անգամ կրկնած, հոյոված...

Լեռնային գաւառները պոտոյի գնացի—և տպաւորութիւններս ընդհանուր առմամբ միեմարական են: Եւ ամենէն կազդուրիչ իրողութիւններէն մինն այն է՝ որ անգամ ներկայ ձգնաժամային օրերուն մէջ դպրոցներ կը բացւին ժողովուրդը բաւականաչափ կազդուրած է անտեսապէս Կախիւների, գէթ ոչխարների թիւը բազմապատկել է: Այն գիւղերի մէջ, ուր համիդեան տիրապետութեան վերջին օրերում 200-ի չափ ոչխար կային, այժմ կը հաշւեն 1000—1500:

Կազմակերպութեան պրեստիժը բարձր է. ժողովրդի հաւատը դեպի «Ֆիդայն» —անխախտելի:

Ա—Մ

ԵՐՐ ԱՐԴԵՕՔ ԿԸՍԹԱՓԻՆՔ

Ցագնապ—որ գուցէ անօրինակ, անտարբերաց է ստանան կայսրութեան դարաւոր պատմութեան մէջ—թերադրում է մեզ, հայերիս՝ բազմապատկել մեր ճիգն ու եռանդը, ձեւեր զարնել անհրաժեշտ միջոցների որպէս զի կուլ չգնանք սպանանցող ուրազանին և որպէս

զի ուրազանն անցնելուց յետոյ՝ կարողանանք լսելի անել մեր օրինաւոր պահանջները: Կաննէն առաջ շտապելու է —քանի դեռ ուշ չէ—գնելու ժողովուրդը ի նրա ապաշար պանն ու թե ան միճակի մէջ: Այդ թեղի և այդ տիրակալն անհրաժեշտութիւնը հոյովում է այսօր գրեթէ բոլոր հայ շրջաններում ու օրգաններում, Թիւրքիա և Ընդրկովկաս, բայց տարարտատար ոչ բոլորն են տրամադիր՝ խօսքից գործի անցնելու: Մի շարք մարդիկ՝ մի ցուազար և ամօթալի կարծամտութեամբ շարունակում են, «ինքնապաշտպանութիւն» պոտալով հանգերձ, թափել մողձ ու թոյն յեղափոխական կազմակերպութեան վրայ: Հարկ չկայ բացատրելու, թէ որքան աղետարեք է ներկայ ծանր ձգնաժամին այդ դաւածան ընթացքը, որ ուժերը միացնելու տեղ, համազգային ինքնապաշտպանութիւնը սատարելու տեղ՝ ջլատում է միայն, վարկարկելով ու պատակտում: Քիչ լացէք ու աղաղակէք, պարոններ, և փոքր ինչ գրական գործ կատարեցէք: Քրդական շահատեղութիւնների դէմ մէկ կարմուր միայն կայ—հայ կամաւորաց խումբը. մէկ միջոց միայն—մահառիթմ գնդակը: Կարգացէք վերև զետեղած Վանի նախկին. նա նոր բան չի ասում: մի հին ճշմարտութիւն՝ որ հազարաւոր անգամ կրկնած ենք յեղափոխական մամուլի մէջ... Ե՛րբ արդեօք կըսթափուինք: Ե՛րբ օսմանեան կառավարութիւնը չի կարող ժխտել ինքնապաշտպանութեան մեր տարրական իրաւունքը: Տեղական ապիկար պաշտօնեաներ կարող են ներքեմ արշաւել ինքնապաշտպան խմբերի վրայ—այդ, սակայն, չպիտի արգելէ՝ կազմակերպելու, ստւարացնելու խմբերը: Հրապարակ եկէ՛ք, մեծախօս պարոններ—և ոչ գազարելի երեմիականներով ու ամուլ յոխարանքով — այլ գործով, իրական զոհարերութեամբ: Յոյց աւէք, որ ազգ էք, որ մարդ էք:

Լ ՈՒՐ Ե Ր

Հ Ա Յ Ի Ֆ Է Ն Տ Ի Ի «ԺԵՍՏԵՐԸ»

Եւրոպական մի շարք կարեւոր օրգաններ արգահատանքով վեր հանեցին պ. Նորատուհնեանի բռնած դիւրը ներկայ ձգնաժամի ընթացքում, նրա սխտեսմասիկ և աղայական պրօփօլիտիկաները բաղանեան գաշակիչների հանդէպ: Մի բանիւր նոյնիսկ պնդեցին, թէ նա իր անհանգուրժելի ձեւերով փութացրեց պատերազմի բռնկումը: Թիւրքիոյ արտաքին գործոց նախարարը իր պաշտօնի հպարտ, խիստ հպարտ գիտակցութեամբ՝ շտայում էր աջ ու ձախ ստար թղթաւիցներին իր մինիստրական կարծիքները, որոնք միշտ գրգռուէլ, յաւակնուտ ու արհամարհուտ են հանդէպ բաղանեանների, և ի տեղի Թիւրքիոյ արժանապատուութեանը նպաստելու—որ իր պարտքն է—միմայն ծիծաղ ու զղանք է շարժում արտաքին աշխարհի մէջ: Այ մի թիւրք մինիստրի, ոչ իսկ հեղինակաւոր Քեամիլի մօտ, դուք չէք տեսնի այդ գոտոց ոչիմպիական տանը... *Corriere della Sera*-ի Վօֆիայի թղթաւիցը, Լուիջի Բարձինի, նոյնպէս խօսում է—թերթի № 299-ի մէջ—մինիստրի այդ աղայական ժեստերի մասին: Կ. Պոլսի բուլդ. մինիստր Սամանջօվ պատմել է Բարձինիին իր հրաժեշտը պ. Նորատուհնեանից: Եւ ահա վերջինի խօսքերը, ուղղած Բուլդարիային. «Գուցէ կուզէք պատերազմ և կուրնանք շուտով Բուլդարիան մեզ համար արհամարհելի մի քանակ է. դուք մեզի մտահոգութիւն չէք պատճառեր» (*La Bulgarie est pour nous une quantité négligeable; vous ne nous préoccupez pas*): Հետաքրքրական է իմանալ, թէ ինչ է մտածում այժմ ոչիմպիական նախարարը *quantité négligeable*-ի մասին...

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Արեւմտեան Բիւրօն ստացած է՝

Կուրապ. Պողոտանից 7 ճր., Արալի Բախախից 45 ճր.: